

MUNKATÁRSAINK

- BÁN D. ANDRÁS** – 1962-ben született Zalaegerszezen. 1985-ben végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Jelenleg Budapesten a Magyarorsággkutató Csoportnál tudományos segédmunkatárs.
- HORNYÁK CSABA** – 1964-ben született Budapesten. Idén fejezte be tanulmányait a JATE Természettudományi Kar földrajz-történelem szakán.
- JANKÓ ATTILA** – 1957-ben született Orosházán. 1981-ben szerzett matematikusi diplomát a JATE-n. Azóta szabadfoglalkozású segédszociológus.
- KÁSA CSABA** – 1963-ban született Kisujszálláson. Az idén végzett a KLTE Természettudományi Kar matematika szakán.
- LÖFFLER TIBOR** – 1963-ban született Siklóson. Idén fejezte be a tanulmányait a JATE Természettudományi Karán, földrajz-történelem szakon. Lapunk állandó munkatársa.
- MOLNÁR ORSOLYA** – 1965-ben született Budapesten. Jelenleg a JATE BTK V. éves latin-történelem szakos hallgatója.
- PIKÓ ANDRÁS** – 1964-ben született Békéscsabán. A JATE BTK V. éves történelem-Kelet-Európa speciál szakos hallgatója. Lapunk szerkesztője.
- SZILASI LÁSZLÓ** – 1964-ben született Békéscsabán. Jelenleg a JATE BTK V. éves magyar szakos hallgatója.
- TELEK JÁNOS** – 1958-ban született Zabaron. Idén végzett a JATE Természettudományi Kar földrajz-történelem szakán.

"AETAS" – MELLÉKLET

I.

PIAC AZ ELMÉLETBEN ÉS A TÖRTÉNELEMBEN

A tanulmányokat válogatta, a bevezetőt írta
és a fordításokat az eredetivel egybevetette:

FEKETE LÁSZLÓ

Az angolnyelvű szövegeket

Kovalcsik Attila és Perlaki Miklós közreműködésével

NÁFRÁDI ZOLTÁN,

a francia nyelvűt

MOLNÁR IMRE

fordította.

Szerkesztőségünk ezentúl minden „AETAS” számhoz egy fordításmellékletet csatol. Ezekben mindig egy témakörhöz kapcsolódva, magyar nyelvre még át nem ültetett írást, vagy írásokat közlünk. A következő számunkban hosszabb Bergyajev szövegfordítás lesz, majd azt követően a posztstrukturalista irányzathoz tartozó gondolkodók történelemelméleti írásaiból válogatunk. Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy a Melléklet összeállításánál szívesen fogadjuk az ötleteket, téma- és fordítási javaslatokat és a kész szövegfordításokat.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY SKYLLÁJA ÉS AZ ÖNSZABÁLYZÓ PIAC KHARYBDISE KÖZÖTT

(Bevezetés)

A modern európai társadalmaknak is megvannak a maguk mítoszai. Az értéktörvény és az önszabályzó piac, mint a gazdasági cselekvések racionalitását meghatározó és kormányzó intézmények európai kultúránk kétszáz éves ősmítoszai közé tartoznak. Miután napjainkra kiderült, hogy vezetőink nem őrzik kis bársonytokocskában az értéktörvényt, amely gazdasági döntéseik csálhatatlanságát és létjogosultságát úgymond tudományosan igazolná a társadalom előtt, úgy tűnik, hogy régi keleti mítoszunk kezd elveszíteni természetfölöttiségének eddigi illúzióját. Miközben egyre inkább hajlunk azonosulni a mások mítoszával. Elvárásunk az (ősregi) új iránt ugyanolyan eufórikus, mint amilyen néhány évtizeddel korábban a sajátunkkal szemben volt. Ez majd helyreteresi az elrontott dolgainkat, csak követni kell az új ígét. Az önszabályzó piac „racionális”, „objektív” és „értékmentes” működésével kapcsolatos tévképzetek kései megjelenése meglehetősen zavarbaejtő, egyrészt azért, mert a világ már nem teljesen erre a rugóra jár. Másrészt, mert a társadalomelméleti gondolkodásban mindig is jelen voltak azok a markáns szellemi áramlatok, amelyek úgy látták, hogy a partikuláris érdekektől és értékektől mentes önszabályzó piac nem több, mint üres fikció. A mai reformelképzelések hemzsegnek a piaci retorikától, s szinte teljesen kikopott belőlük a régi. Újabban a szabályozott piac (értsd! a „megszabályozott szabályzó”) kifejezése is megjelent; utalván arra, hogy Európának ezen a felén rendnek kell lenni, s nemcsak az utcai zenészeket, de még a szabályzót is meg kell központilag szabályozni. Jelen helyzetünk „a két lépés hátra, egy lépés még hátrább” állapotára emlékeztet.

Bár e két mítosz értékszem pontjai, végsőkéig leegyszerűsített jelen formájukban, meglehetősen távol esnek egymástól, intellektuális gyökereik mégis azonosak. Ezek a mítoszok azon cselekvésemleletek ellentmondásaiból és kudarcából származnak, amelyek az ember egyéni világa és az őt körülölelő társadalmi világ között bizonyos dichotómiát látnak. Az ember társadalmi és gazdasági cselekvései során szembetalálja magát a társadalommal, amely a maga külső törvényeivel meghatározza azok céljait és lehetőségeit. Ugyanakkor az ember cselekvéseinek belső dimenziói is vannak, amelyek szintén meghatározzák azok szabadságát és felelősségét. S a probléma az, hogy hogyan lehet egyensúlyt teremteni a felosztott világ két szférája, a makro- és mikrokozmosz között, úgy, hogy egyaránt elfogadjuk a külső törvények realitását és megengedjük az individuum szabad akaratának felelősségét.

A gazdasági cselekvések természetéről vallott nézetek fejlődéstörténetét vizsgálva, valamikor a 18. század közepén tűnik fel – Galianinál és François Quesnay-nél – az a gondolat, amely a gazdasági cselekvéseket és magát a gazdasági rendszert az ember társadalmi léte előtti ontológiai lényegének affekcióiból, a szenvedélyekből, a vágyakból, illetve a vágyak kielégítésének örök folyamatából származtatja. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságelmélet a természetjogon alapuló politikai filozófia tradícióit építi be saját rendszerébe. A természetjog emberfelfogása a szenvedélyekkel, vágyakkal és a vágyak kielégítésére irányuló szüntelen törekvésekkel képzelte megalkothatónak az emberiség nembéli egységét. A tudomány által teremtett lehetséges világ embere nembéli lényege jogán rendelkezik cselekvései szabadságával és birtokolja annak eredményét a társadalomban. Ez a gondolat az ember filozófiai felszabadítását jelentette egy természetfeletti vagy világi hatalom szorítása alól. A kérdés, amely ezzel kapcsolatban felmerül az, hogy mi biztosítja minden egyes ember szenvedélyeinek és vágyainak szabadságát és létjogosultságát, illetve az egymást keresztező szenvedélyek és vágyak kielégítésének optimalizálását a társadalomban. A metafizika nyelvén megfogalmazott Leibniz-i válasz a következő: „Mivel a teremtett dolgok között olyan kapcsolat van, hogy az összes igazodik mindegyikhez és mindegyik igazodik az összeshez, ezért valamennyi egyszerű szubsztanciának oly vonatkozásai vannak, amelyek kifejezik az összes többit, és ezért mindegyik egyszerű szubsztancia örökös eleven tükre a világegyetemnek.”¹ Következésképpen az ember társadalmi és gazdasági cselekvései olyan célok kielégítésére eleve nem irányulhatnak, amely a világmindenség elrendezett harmóniáját veszélyeztetné.

A tudomány lehetséges világával szemben, a valóságos világ közösségi színterei természetesen emberi konfliktusoktól és az erőszak mindenféle formájától hangosak. Persze ezt nem egy teremtett harmónia hiányának, hanem a harmóniát eltorzító hibás emberi intézményeknek, a még nem civilizált, durva és barbár állapotból kiemelkedő ember sajnálatos tudatlanságának tulajdonították. Úgy hitték, hogy az ember eddig nem ébredt teljes tudatára, hogy a Természet jótékony gyámkodásának köszönhetően olyan tulajdonságokkal lett újjá bocsátva, amelyek segítségével megteremtheti vágyai kielégítésére irányuló cselekvéseinek harmóniáját önmagával, világával és felebartájával a társadalomban. Különösen a pozitív – vagyis a csinált – törvények hatalma torzíja az embert, téríti le a gazdaságot és a társadalmat a természetes haladás útjáról. Azonban „ha az ész fáklyája világosságot gyújt a kormányzatban”, ahogy François Quesnay remélte, „valamennyi, a társadalomra és az uralkodóra nézve káros pozitív törvény el fog tűnni”.²

Az emberiség nembéli egységét megteremtő különféle antropológiai felfogások ennek a harmóniának garanciáit olyan tulajdonságokban vélték felfedezni, mint a szolidaritás, a szimpátia, a ráció és hasonlók. Persze, ha porszem kerülne a gépezetbe, még mindig fenn van tartva egy kis sarok az isten, a természetes jogok, a társadalmi szerződés, a Smith-i *láthatatlan kéz*, a benthami *boldogsági kalkulus*, vagy az igazságos szuverén számára, amely – ha másként nem megy – elősegítene hivatott ennek a harmóniának kibontakozását.

A felvilágosodás letűnésével a gazdaságtelméleti gondolkodás világi kezdekbe került. A későbbi korok gondolkodói számára a makro- és mikrokozmosz harmóniájának előfeltevése, az előre megtervezett harmónikus világrenden cselekvő ember eszméje nem volt több, mint pusztá retorika. Szigorúbban: bebiztosított dogmatizmus, mert ha az ember cselekvései harmónikusak világával, világos, hogy létezik ilyen, s ha nem, akkor ugyan mi más okozhatná az egész kisiklást (a konfliktust és erőszakot), mint az emberi tudatlanság. Hiszen az isteni benevolencia, ahogy például John Locke gondolta, csak egy tökéletes, a harmónia lehetőségét magába foglaló világot bízhatott az ember gondjaira.

A modern európai társadalmakban az isten és hasonlók helyébe két sokkal materiálisabbnak tűnő intézmény, az önszabályzó piac és az értéktörvény lépett. Ezzel együtt a gazdasági növekedésről való gondolkodás egyre inkább elszigetelődött a többi társadalomtudománytól, s különösképpen a morálfilozófiától, amelynek keretében egykor elkezdődött. Ebben a szép új világban már nem lehetett afféle gondolatokkal előjönni, hogy a gazdasági növekedés, a haladás, s végső soron az egész emberi történelem egy *etikai posztulátum*. Továbbá, hogy a gazdasági növekedés nem célja, de eszköze a „természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszere” létrehozására irányuló emberi cselekvéseknek.³ A morális tökéletesedésre és a boldogságra való törekvés helyett az egy főre eső ez vagy az, mondjuk az egy főre eső villanymozdonyok, fürdőkádkak, gümicsizmák és hasonlók mennyisége lett besorolva a fejlődés elsődleges mutatói közé.

Az érték, az értéktörvény fogalma és funkciója egészen fantasztikus átalakuláson ment keresztül, míg végül idomulni látszott a fejlődés újfajta megmértetésének igényeihez. Az érték, amely központi gondolata és egyik természetes kiindulópontja minden természetjogi elmélkedésnek, amely az ember és társadalom viszonyának megismerésére irányul, eredendően nem gazdasági kategória. Amikor John Locke politikai filozófiájában az érték fogalmát először összekapcsolta a munkával, azt fejezte ki, hogy az embert, mint a világ társalkotóját az őt körülvevő természetben testetöltött munkája jogán illeti meg erőfeszítésének gyümölcse feletti szabad rendelkezés, vagy annak ellenértékeként a méltó megjutalmazás joga. Az embernek önmagától, jogaitól, javaitól való megfosztása erkölcstelen, igazságtalan és természet elleni bűn. Mindez nem azért merült fel, mert a gazdaság és társadalom „objektíve” ilyen, éppen ellenkezőleg, az egészen másként működött, hanem azért, mert Locke világlátását és értékszempontjait ezek az elvek fejezték ki. Így tartotta természetesnek, így racionalizálta ezeket az alapviszonyokat, amelyek földi mását ugyan hiába is keresnénk, de ilyenné kell tenni azokat. Tehát az *érték* és a *jog* ugyanazon morál és politikai filozófiai alapelvekből származnak. A morálfilozófiától való elszakadás következtében ezek a természetjogi alapelvek – a társadalomtudós lehetséges világának etikai értékszempontjai – egyre inkább a tudományos törvény alakját öltötték magukra. Ekkor veszi kezdetét az *érték* és a *jog* konfliktusa, amelynek végső stádiumában az etikai értékszempont az ember jogai felett döntő „objektív” törvénné, értéktörvénné vált.⁴ Napjainkban, amikor az ember

fizikai jólétéhez, munkájához és szellemi fejlődéséhez való természetes jogait úgymond „objektív” gazdasági törvényszerűségekre hivatkozva korlátozzák, különösen nyilvánvaló ez a konfliktus. S ugyan mivel tudna hozzájárulni alapvető problémánk megoldásához az önszabályzó piac, még ha magyar módra szabályozott önszabályzó is lesz? Ismét a régi Spencer-i tévhit köszön vissza, mintha az állam és a gazdaság két alternatívája lenne a társadalom életének szabályozásához: az egyik az állam a maga „objektív” értéktörvényével, a másik a gazdaság a maga „értékmentes” önszabályzó piacával. Minthogy az előbbi nyilvánvalóan nem működik, a másikat készülünk magunk fölé rendelni.⁵

S hogy mi ebből az egészből a tanulság a múltunkat, jelenünket és lehetséges jövőnket illetően? Az, hogy talán már elérkezett annak az ideje, hogy annak lássuk végre magunkat, amik voltaképpen vagyunk, s értékeink és céljaink forrását ne önmagunk fölé rendelt fiktív intézményekben, mítoszokban, hanem egyedül az emberi cselekvések szabadságában és felelősségében keressük.⁶

*

Az itt következő három tanulmány különböző történeti és történelemelméleti nézőpontokból vizsgálja a piac és a társadalom kapcsolatát. S hogy mit adhat a történetész, a társadalomtudós a fenti problémák megoldásához? Tisztánlátást egy előítéletektől és mítoszoktól mentes gondolkodáshoz, amely talán elvezethet egy emberibb világ megteremtése felé.

Jegyzetek

1. Leibniz, G.W.: Monadológia. Ford. Endreffy Zoltán. In. Gottfried Wilhelm Leibniz válogatott filozófiai írásai. Bp. 1986. 8-56.
2. Quesnay, F.: Le droit naturel. In. François Quesnay et la physiocratie. Tom. 2. Paris, 1958. 741. p.
3. Smith, A.: The Wealth of Nations. Vol. 2. Chicago, 1976. 208. p.
4. Myrdal, G.: The political element in the development of economic theory. London, 1953. 56 pp.
5. Hopkins, T.K.: Sociology and the substantive view of the economy. In. Trade and market in the early empires. Ed. by Karl Polányi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson. Glencoe, Ill. 1957. 283 – 288. p.
6. Caillé, A.: Splendeurs et misères des sciences sociales. Genève – Paris, 1986. 258 – 262. p.

A PIAC AZ ELMÉLETBEN ÉS A TÖRTÉNELEMBEN

Gyakran feltételezik azt, hogy a piac létezése a mai értelemben vett árképző piac meglétét jelenti és a gazdaságelmélet vonatkozó tételeit alkalmazzák annak a helyzetnek az elemzéséhez, amelyben a piac található. Ezért aztán modern piacgazdaságot magyaráznak bele elmúlt korok vagy primitív társadalmak intézményeibe, ahol pedig semmi más bizonyíték nem támasztja alá a mi fogalmaink szerinti piaci rendszer létezését, hacsak az nem, hogy létezik valamiféle piac. Nem lenne kifogásolható ez az érvelés akkor, ha a piac fogalmának pontosan körülhatárolható, egyértelmű jelentése lenne. Csakhogy nincsen.

A közgazdász számára a piac egy sajátos intézmény, a maga jellegzetes szabályaival, amelyre ő saját (tudományos) elemzésének rendkívül hatékony rendszerét építette. A történész vagy az antropológus számára a piac sok esetben a „piachelyet” jelenti, ahol az emberek áruk kicserélése céljából találkoznak. Ez a piaci hely nem feltétlenül azonos a gazdaságelmélet alapjaival, amelyet a közgazdászok alkottak meg. Nagy a veszély annak, hogy az általánosan alkalmazott közgazdasági szakkifejezések helytelen használata elrejtí az elemző elől a vizsgált társadalom valódi intézményi mechanizmusait.

Tekintettel tehát arra, hogy a piac közgazdasági értelmezése és a gazdaságtörténészek vagy antropológusok piaci hely fogalma lényegesen eltér egymástól, fontos tisztázni a piac szó értelmezésében fennálló különbségeket. Ezáltal súlyos hibákat kerülhetünk el a kereskedelem, a pénz és a piac elemzése vizsgálatakor olyan társadalmakban, ahol nem létezett piaci rendszer.

Árképző piacok

A közgazdász számára a piac árképző mechanizmus. A piaci árak feladata a javak¹ kínálatának a kereslet szerinti szabályozása, valamint a kereslet alakítása a rendelkezésre álló javaknak megfelelően. Így a piacot egy keresleti – kínálati – ár mechanizmusnak nevezhetjük. Amint látni fogjuk, mindent, amit csak egy piacgazdaság magába foglal, besorolhatunk a következő terminusok valamelyikéhez:

(a) *Kínálatnak* nevezzük az egy adott pillanatban piacon rendelkezésre álló javak mennyiségét, vagy azt a mennyiséget, ami adott időtartam alatt odakerül. A piac egyik jellegzetessége, hogy az eladásra kínált javak mennyisége megnő, ha áraik fölmennek, mégpedig két ok miatt:

(A) A magasabb ár a nagyobb költséggel termelők számára is vonzóvá teszi a piacot.

(B) Az emelt ár meggondolásra készítheti az árujukat addig eladni nem kívánókat, mert így több lehetőségük lesz más áruk megszerzésére.

Ilyen módon szilárd kapcsolat van az uralkodó ár és az eladók által kínált javak mennyisége között. Az árak a javak piacra áramlását szabályozzák.

(b) *Keresletnek* nevezzük azt az árumennyiséget, amit a vevők egy adott áron hajlandók megvenni. Például hány font vaját vesznek egy hónap alatt mondjuk ötven centes áron. Ha adott az emberek ízléspreferenciája, akkor a kereslet emelkedését várhatjuk abban az esetben, ha más javak egy adott árucikkhez képest drágulnak, csökkenését pedig akkor, ha a többi ára lemegy.

Ilyen módon az árak szabályozzák a javak piacról való kiáramlását.

A közgazdász piacán két ponton játszik a kereslet fontos szerepet. Van kereslet az olyan áruk iránt, mint pl. a vaj, ezek a fogyasztói javak. De van kereslet a vaj gyártásához szükséges különféle termelői inputokra is. Döntő szerepet mindkét esetben az egymáshoz viszonyított árak játszanak. A vevők sokféle árut vehetnek, de vásárlóerejük véges. Minthogy a kívánt áruk megszerzéséhez beosztással kell élniük, vásárlásaik nyilvánvalóan az ártól fognak függeni. A termelők termelési

javakat keresnek, mert azok felhasználásával profitra tehetnek szert. A technológia szabta határokon belül több olcsó és kevesebb drága inputot igényelnek. Ha nő a munkaerő ára, a termelők megpróbálják minél inkább tőkével helyettesíteni. Tehát itt is az ár a meghatározó, mert a termelő csak akkor boldogul, ha maximalizálja a költség és ár közötti rést.

(c) A piaci *mechanizmus* magában foglalja minden ár és mennyiség rendszeres visszahatásait bármelyikükben bekövetkező változás esetén. Az árak viszik piacra a javakat (kínálat) és távolítják el onnan (kereslet). Ugyanakkor a kereslet és a kínálat maga is hatással van az árakra. Amint a kínálat feltételei – viszonylagos szűkösség – vagy a kereslet feltételei – viszonylagos preferencia – változnak, az árak tükrözni fogják ezeket a változásokat. Ha egy áru preferenciája megnő, akkor adott ár mellett a vásárlók minden korábbinál többet fognak venni belőle. Az eladók viszont nem kínálnak belőle többet a régi áron, így az árnak mindaddig emelkednie kell, amíg az emelt ár hatására a kínálat meg nem nő. Ugyanakkor az áremelkedés eltünteti a régi ár mellett jelentkező vásárlási hajlandóság egy bizonyos részét. Az ingadozó áraknak ez a kettős működése a kínálatot és keresletet állandóan egy egyenúlyi állapot felé tereli. Ez azt jelenti, hogy a viszonyított árak állandóan egy olyan állapot felé közelítenek, ahol az eladók által piaci áron kínált javak mennyisége pontosan akkora, mint amennyit ezen az áron a vevők vásárolni hajlandók. A piac így „kitisztul”.

Erre az önmagát kiegyensúlyozó mechanizmusra gondol a közgazdász, ha a „piac” szót használja. Mivel minden gazdasági döntést árakra alapoznak, és minden gazdaságilag fontos esemény áron keresztül hat, a piacnak ez a koncepciója egyszerű, de átfogó eszközként szolgálhat a termelés és elosztás komplex folyamatában részt vevő javak és szolgáltatások minden mozgásának megmagyarázására. Annak eldöntése, hogy milyen javakat érdemes termelni és milyen eszközökkel, így a termelőerő-források különböző felhasználások szerinti elhelyezése, a jövedelem elosztása, a jelen és jövőbeli fogyasztás közti választás (mennyit takarítsunk meg és fektessünk be), de még a társadalmi és politikai tényezők gazdaságra gyakorolt hatása is – mindezek a választások a piac koncepciójának keretei között magyarázhatók meg.

Jól szemléltethetjük a közgazdász koncepciójának érvényességi körét, egyben konkretizálhatjuk az önszabályozó piac fontosabb alkategóriáinak jellemzőit, ha röviden áttekintjük a különböző piactípusokat.

Piactípusok: A közgazdász szerint

A *termékpiacon* olyan javakat találunk, amelyeket valamilyen mértékben előzetesen már feldolgoztak. A termékpiacon szüntelenül hatnak ránk, vevőkre és mi is hatunk rájuk. Rengeteg ilyen piac van, ezeken vásárolunk árukat és szolgáltatásokat magunk és családunk számára. Az ilyen piacokat fogyasztói javak piacainak nevezhetjük. Újabb alkategóriát képezhetnek az olyan félkész- és késztermékek, amiket vállalatok vásárolnak továbbfeldolgozás vagy elosztás céljára; az ilyen áruk piacai részben egybeesnek a fogyasztói javak piacaival. Ezeken a piacokon vesznek a vállalatok épületeket, berendezéseket, feldolgozott nyersanyagokat, félkész- és késztermékeket.

A *termelési tényezők piacán* találjuk a földet, a munkát és a tőkét. Minden alapvető input besorolható ennek a három kategóriának egyikébe, legyen természeti forrás, emberi munka (fizikai vagy szellemi), esetleg olyan épület vagy felszerelés, ami a termeléshez és elosztáshoz szükséges. Mindegyikük piacának sajátos jellemzői vannak:

(a) A *föld piacán* a földre és annak minden természeti jellemzőjére szóló igényeket vagy tulajdonjogokat adják-veszik. A föld fogalmába sok minden beletartozik: nemcsak a földfelszín, hanem az éghajlatból, a fekvésből és az ásványi források gazdagságából fakadó előnyök is. A föld fogalma azonban csak azokat a feltételeket és jellegzetességeket tartalmazza, amelyeket a természet vagy a véletlen hozott létre, emberi beavatkozást a közgazdász földhöz hozzáadott tőkebefektetésnek tekint. A földre szóló teljeskörű rendelkezési jogot is meg lehet venni – ez a tulajdonosi cím – de általában csak egy bizonyos ideig tartó használatáért fizetnek bért, s ezt az összeget tekintik a föld piacán a föld piaci árának. Sajátos jellemzője ennek a piacnak, hogy a kínálat már a Teremtés idején kialakult és árváltozások a kínált mennyiséget nem módosítják. Ha

megnö a föld kereslete, megemelkedik az ára is, de ettől a kínálat még nem lesz nagyobb. Vagy ellenkező esetben: az ár akár nulláig is zuhanhat, a kínálat mégsem csökken.²

(b) A *munka piacán* a termelésben hasznosítható emberi tényezőket lehet bércbe venni. Az áru- és a földpiactól eltérően a vásárló itt az egész embert nem veheti meg, csupán izmai és elméje működését veheti egy időre bércbe. Ennek (időegységre vonatkoztatott) árát általában munkabérnek nevezik, ami jelölheti egy munkás havi fizetését vagy egy vezető igazgató prémiumát egyaránt. Ennek a piacnak az a sajátossága, hogy a társadalmat alkotó emberek idejének és tevékenységének adásvételét bonyolítja le. A kereslet szempontjából a bércbe vételkor csak egy dolog számít: a munkás hozzáad-e a termelési folyamathoz legalább akkora, vagy nagyobb értéket, mint amennyi a kifizetett bér. Ez pontosan ugyanaz a megfontolás, mint ami bármely más termelési tényező piacán vezérli az eladót. De a kínálati oldalon már sajátos emberi tényezőket is találunk. Az embernek ennie kell, hogy életben maradjon, hogy ehessen, dolgoznia, vagyis munkáját bércbe adnia. Minél ügyesebb vagy képzettebb az ember, annál magasabb bércre tarthat igényt, de végsősoron mindenkinek találnia kell valamilyen fizetett állást, kivéve azt a néhány embert, akik megélnék földre vagy tőlcére szolgáló jogcímcik hozzáadékból. Ez pedig azt jelenti, hogy van valami közös vonás a munka és a föld kínálatában. A bér változásával öregek, fiatalok, háziasszonyok és alkalmi munkások beléphetnek a munkapiacra vagy kivonulhatnak onnan, a munkakínálat túlnyomó részét mégis a népesség nagysága és korösszetétele határozza meg.

(c) A *tőkepiac* nemcsak a termelésben tényleges tőkeként funkcionáló épületeket és felszereléseket tartalmaz, hanem azt a pénzt (vásárlótőkét) is, amelyen tőkejavakat, valamint föld- és munkahasználatot lehet venni. Így a tőkepiacot két részre osztottuk: az egyik a *fogyasztói javak piacához* hasonlít, attól csupán annyiban különbözik, hogy irányítója a kiszámítható jövedelmezőség, és nem az izlés. A másik részt annak a pénznek a piaca képezi, amellyel a fenti árukat meg lehet vásárolni. A tőkepiac tovább osztható különböző *pénzügyi piacokra*: így pl. az *értéktőzsdére*, ahol tartós használatra lehet pénzt kölcsönözni, ellenértékként pedig részesedést kapni a pénz segítségével szerzett profitból. A *pénzpiac* meghatározott időtartamra szól a kölcsönzés, a pénzt azután előre megállapított hozammal növelve fizetik vissza. A pénz használatáért járó pénzpiaci árat kamatnak nevezik, s mivel a pénzpiaci és az értéktőzsde alternatív források, a közgazdászok a pénz áráról beszélve többnyire a kamatra gondolnak. A pénzpiaci megintcsak egymással szoros kapcsolatban álló alkotórészekre osztható fel: a *jelzáloghitel-piac*on kölcsönzött pénzt hosszú időre kötik le, csakúgy, mint a *hosszúlejáratú kötvények piacán*; a *rövidlejáratú pénzpiac*on csak rövid időre, pl. egy napra kölcsönöznek. Természetesen a felsorolt piacok között számos átmeneti forma is kialakult.

Az általánosabb tőkepiac magvát alkotó pénzpiacok sajátos jellemzőit megintcsak a kínálati oldalon találjuk.

A pénznek, s vele együtt az irányítása alatt álló összes javaknak és termelési tényezőknél a keresletét a föld, a munka vagy a tőkejavak keresletéhez hasonlóan egyedül az befolyásolja, hogy a vállalat mennyit tud érte fizetni úgy, hogy profitja nőjön, de legalábbis ne csökkenjen. A földéhez és a munkához hasonlóan a pénz kínálatát sem elsődlegesen az ártól – a használatáért felajánlott kamatlábtól – függ, noha a pénzzel rendelkezők magasabb kamatláb mellett általában szívesebben kölcsönöznek, mert ilyenkor a pénz más felhasználási módjai – mint pl. értékes holmik vásárlása – kevésbé kecsgetedőek. Mindamellettt meghatározható a pénzpiaci két fő kínálati feltétele:

(I) A pénzínálatot szabályozza a nemesfémek kínálatát, ami a 19. század végén aranyat jelentett. A legiszább példa erre az aranystandard rendszerre az a 35 éves időszak (1879–1914), amely az Egyesült Államokban a Szövetségi Letéti Bank Törvényt megelőzte. Az árváltozások hatása érezhető volt, mert minél magasabb volt a pénz ára, annál inkább megérte az aranyat akár nagy költséggel is kibányászni. De még ez a reagálóképesség (a közgazdász rugalmasságnak nevezné) is eltörpült az olyan váratlan, szerencsés aranyleletek jelentősége mellett, mint pl. az 1849-es kaliforniai, az 1850-es évekbeli ausztráliai és az 1880-as évekbeli dél-afrikai. A nemesfémekre alapozott pénz kínálatát elsődlegesen véletlen felfedezésektől függ.

(II) A pénz kínálatát az államhatalom is szabályozhatja: többé-kevésbé közvetlen módon a kincstáron keresztül a papírpénzkiadás szabályozásával, vagy a központi bank és a bankrendszer ellenőrzésével. Nem szükséges részletesebben megismerkednünk az ellenőrzés technikáival.

Elegendő annyit leszögezni, hogy ilyen rendszerben a pénz kínálata a pénzügyi hatóság növelést vagy csökkentést elrendelő döntéseitől függ. Ez szükségszerűen a piaci mechanizmus külső beavatkozással történő módosítását jelenti, mivel nem lehet piaci pénzkínálat-szabályozás ott, ahol ezt a hatóság végzi el.

A fentiek ismeretében a pénzkínálatot a felajánlott ártól viszonylag függetlennek mondhatjuk.

Ezzel áttekintettük azokat a piacokat, amelyekkel a közgazdász foglalkozik. Jellemzőiket röviden így foglalhatjuk össze:

(a) A fogyasztói javak piacának árait az az egyensúly határozza meg, ami az ízlés és a viszonyított árak által meghatározott kereslet, valamint az árakra és költségekre – vagyis a jövedelmezőségre – alapozott kínálat egymásra hatása alakítja ki.

(c) A termelői (tőke)javak piacának árait az az egyensúly határozza meg, amely a várható jövedelmezőségre (végtermék ára mínusz inputok árai) alapozott kereslet és a hasonló megfontolásoktól vezérelt kínálat egymásra hatása következtében az (a) pontban leírt módon alakul ki.

(c) A termelési tényezők piacain kialakuló árakat megintcsak az az egyensúly határozza meg, ami a várható jövedelmezőségre alapozott kereslet és a kínálat – kereslet piaci mechanizmusán kívül eső megfontolásokon alapuló kínálat egymásra hatásaként jön létre.

Önszabályozó piacnak alapvetően azt a fajta piacot nevezzük, amelyről az eddigiekben szó volt. Zárt rendszert képez. Mechanizmusának megértéséhez nem szükséges túlmennünk a fenti megfontolásokon, sem pedig a kínálati és költség tényezők vizsgálatát más tényezők elméleti hatásainak részletezésével kiegészítenünk. A kormánypolitikának a mechanizmusra gyakorolt hatását tökéletesen megismerhetjük úgy is, hogy nem vizsgáljuk a politikai intézményeket. Elég annyit megállapítani: létezik egy bizonyos politika, majd megvizsgálni annak hatásait a kínálati és keresleti oldalra, ezáltal az egész mechanizmusra. Politikai, alkotmányos, vallási, etikai vagy családmodellekkel kapcsolatos kérdések nem számítanak. A közgazdász feladata csak az, hogy a ráhatások keresletre és költségekre gyakorolt befolyását felmérje, azután pedig elvégezze az elemzést az előbbiekben ismertetett módszer alapján.

Piaci rendszerek az ilyen típusú piacok összekapcsolódó csoportját nevezzük. Elképzelhető olyan piac is, ahol csak egy dolgot, például egyetlen fajta fogyasztói árut találunk. Így, magányosan és elkülönítve, nem kapna nagy teret a kínálat – kereslet – ár mechanizmus. A gyakorlatban mégis úgy találjuk, hogy a modern nyugati gazdaság nagyszámú, mindössze egyetlen árura vagy szolgáltatásra specializálódott piacból áll. Ezek a piacok azonban szorosan kapcsolódnak, mivel minden árunak van valamilyen helyettesítője, amelyet viszonyított árának megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben vásárolnak. Így bármely pillanatban az egyes javak vásárlására fordított összegeket az összes javak (árúk és szolgáltatások) piacain uralkodó viszonyított árak határozzák meg. Ezek az árupiacok a kínálat – kereslet – ár mechanizmuson keresztül kapcsolódnak a termelési tényezők piacihoz. Így a tej piaca más árupiacokra is hatást gyakorol (pl. a sörére), hasonlóképpen a termelői javak piacaira (pl. az üvegekre) és a termelési tényezők piacaira (pl. a tejjgazdálkodó farmerek által igényelt földekére, a munkáéra és annak a pénznek a piacára is, amelyből istállókat építenek és takarmányt vesznek).

Ahogy az előző két bekezdésben részleteztük, ilyen rendszer az *önszabályozó piaci rendszer*. A kereslet és kínálat feltételeiben bekövetkezett minden egyes változás az egész rendszeren végigfut, mindaddig, amíg minden egyes piac ki nem alakítja új egyensúlyi állapotát, ahol az eladók pontosan akkora mennyiséget kínálnak, amekkorát a vevők adott ár mellett vásárolni akarnak, és egyik fél sem fejt ki további nyomást az ár megváltoztatására.³

Látnunk kell, hogy a közgazdasági elemzés hatáskörében a piaci környezet vizsgálatában korlátozó tényezővé válik, ha nem piaci gazdaságot elemzünk. A piac koncepciójában pontosság miatt vizsgálhatjuk a közgazdász piaci rendszerünket ilyen részletesen, de ugyanez a pontosság korlátozza őt akkor, ha nem árképző piacra épülő gazdasági rendszereket analizál.

Mindaz ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a gazdasági elemzés a piacok intézményeire épül: független döntéshozókra, akik adnak és vesznek, eladásra termelnek a piacon vett inputokkal, szerződésbe foglalt jogukat a törvény védi, döntéseiket pedig a nyereség vagy veszteség objektív szabályai szerint hozzák. Ha ezek a feltételek és az őket megtestesítő intézmények (üzleti

szervezetek, korporációk, bankok, szabadon bérevehető munkaerő, elidegeníthető föld) hiányoznak, akkor a gazdasági elemzés nem lehet eredményes.

Egyelőre eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy egyes javak és termelési tényezők piacait rendszerbe foglaljuk, míg más javakat és tényezőket ebből kihagyunk. Azt feltételezzük, hogy piacon adnak és vesznek mindent, ami nem áll korlátlan mennyiségben a potenciális felhasználók rendelkezésére. Egyelőre eltekintünk attól a lehetőségtől is, hogy a rendszer nem teljes mértékben önszabályozó, vagy hogy egy önszabályozó és egy nem önszabályozó szektor valamilyen kombinációja.⁴

(a) Első lényeges következtetésünk az emberekkel kapcsolatos. Önszabályozó piacon a magánélet kérdései lényegtelenek. Vallásosság, társadalmi státusz, politikai meggyőződés, családi élet, szerelem, gyűlölet vagy pletykák nem befolyásolják a tennivalókat, attól eltekintve, hogy ezek is részei a termékek iránti igényeket létrehozó bonyolult érzelem- és motivációrendszernek. Ellenkezőleg, a felsőbb megfontolásoktól nem befolyásolt önszabályozó piac hajlamos a magánélet irányítására. A munka iránti kereslet közvetlenül befolyásolja az embert lakóhelye megválasztásában (hol van munkalehetőség), gazdasági tevékenységének kiválasztásában (melyik az a tevékenység, amelyik kereslete legtöbbet kínálja cserébe az ember képességeiért) és fizikai létének biztonságában. Ez utóbbi, hogy lesz-e étel és emberhez méltó lakás, önszabályozó piacon attól függ, hogy van-e akkora kereslet a munkaerő iránt, amekkora megélhetéséhez elegendő fizetést biztosít. Ha nincs, akkor legjobb esetben is meg kell szakítani a megszokott életvitelt, legrosszabb esetben pedig éhezés is következhet. Ennek oka vagy az, hogy leesik a termelői és fogyasztói javak iránti kereslet, ami küköndésbe hozza a csökkenő bérek – hanyatló kereslet spirált, amint ez a gazdagabb nyugati országokban előfordul, vagy pedig az, hogy a rendelkezésre álló hatalmas munkaerőmennyiség miatt új alkalmazottak munkába állítása a termelékenységét szinte semmivel nem javítaná. Ez az utóbbi eset inkább Kelet-Ázsiára jellemző. De még ilyen katasztrófák nélkül sem lehet elkerülni, hogy a keresletek közti arányeltolódás miatt a munkaerő helyváltoztatásokra ne kényszerüljön, ami magával hozza különböző csoportjai társadalmi státuszának és többihez viszonyított jövedelmének megváltozását is.

(b) Másik lényeges következtetésünk a nem gazdasági természetű politikai és társadalmi intézményekkel kapcsolatos. Az ország területeinek és természeti erőforrásainak (földpiac), csakhogy, mint a lakosság termelőképességének ésszerű kihasználása az önszabályozó piacnak köszönhető. Ha az önszabályozó piac nemzetközi méretű, akkor az ország gazdasági tevékenységének szabadsága erősen korlátozott. Társadalmi szempontból a család egysége és a közösségi élet állandó változásban van, mivel az emberek könnyen kényszerülhetnek elvándorlásra.

(c) Ezáltal az önszabályozó piacok rendszere az ember tevékenységének nagy részét leköti, elkülöníti más tevékenységektől, felsőbb hatalom által nem korlátozott irányító szabályokkal látja el. Mindezt a kínálat – kereslet – ár mechanizmus végzi. Mivel a gazdasági tevékenységek és az emberi élet egyéb területei elválaszthatatlanok, az önszabályozó piac minden más jellegű gazdasági rendszernél jobban befolyásolja az ember más tevékenységét is.

Piacok a gazdaságtörténetben

Nincsen olyan társadalmi intézmény, amely ideáltípusának tökéletes megjelenése lenne. Mégis, a 19. század végén és a 20. század elején létezett önszabályozó piaci rendszer elfogadható mértékben megközelítette az eszményit. Kisebb vagy nagyobb mértékben még ma is több helyen lehetne megfelelő modell számos gazdasági probléma megoldásához. Bizonyos fenntartásokkal és megszorításokkal a közgazdász számára ma is ez a leghasznosabb eszköz az olyan problémák, mint a választás, a gazdasági hatékonyság, az árak, a javak elosztása és a különféle felhasználásokhoz kapcsolt erőforrások vizsgálatára. A következőkben másfajta, lényegesen eltérő piacokat vizsgálunk meg. Néhány közülük annyira különböző, hogy eddig használt értelmezésünk szerint nem is tekinthető piacnak.

Legelőször különbséget kell tennünk a közgazdászai fogalmak szerinti piac és a piac, mint piachely között.

Az előbbinek lehet, de nem szükségszerűen van földrajzi helye. A chicagói kereskedelmi igazgatóság fenntart ugyan egy szobát gabonaügyletek lebonyolítására, de a nemzetközi pénzpiac már egy sok központ és egyén között megoszló információkból és kapcsolatokból álló világméretű hálózat. Elettérben a chicagói kereskedelmi igazgatóságtól, konkrét földrajzi helye nincsen, létezését annak köszönheti, hogy sok ember keres és kínál külföldi valutát. Ez a fajta „állandó lakcímmel nem rendelkező” kínálat – kereslet – ár mechanizmus hozza létre a világpiacon és világpiaci árak néven ismert jelenségeket.

A piaci hely merőben különbözik ettől. Olyan, pontosan meghatározható helyet jelöl, ahol az emberek javak kicserélésének szándékával találkoznak. A „csere” szónak valójában három jelentésrétge van:

1. Működés szempontjából a csere fogalmába tartozik javak bármely kétoldalú áramlása – rögzített, meghatározatlan vagy ismeretlen áron, mint pl. karácsonyi ajándékok esetében. Ebben a tág értelmezésben a reciprocitást és a redistribúciót is ide sorolhatjuk. 2. Szigorúbb értelmezésben a csere meghatározott vagy rögzített áron történő adásvételt jelent. A választás abban áll, hogy a felkínált lehetőséget elfogadni vagy elutasítani egyaránt lehet. Ez a jelentés magában foglalja: 3. a kialakított áron történő adásvételt. Itt a választás egy további szabadságlemet is tartalmaz: az áralku szabadságát, amely a végleges döntést alakítja ki. Ez a csere jelentése önszabályozó piaci rendszerben.

Világos tehát, hogy lehetséges a „csere” és a „piachelynek” a csere 1. és 2. értelmezése szerinti létezése anélkül, hogy létezne egy közgazdász fogalmai szerinti piac.

A piachelyen nincsen szükség kínálat – kereslet – ár mechanizmusra. Míg a közgazdász által elképzelt piac szereplői vevők vagy eladók egyaránt lehetnek, s helyzetüket bármikor szabadon megváltoztathatják⁵, a piachely esetében ez nem szükségszerűen van így. A farmerek például csak eladni járhattak a város piacára, a városiak pedig csak vásárolni. Sőt, a farmerek csak meghatározott mennyiségű élelmet vihettek magukkal, s ezt árra való tekintet nélkül kellett eladniuk, a városiaknak pedig árra való tekintet nélkül kellett megvenniük. Az árat valamelyik hivatalnok határozta meg, vagy egyszerűen a hagyomány írta elő. Ebben az esetben az ár sem a kínált, sem a keresett mennyiséget nem határozza meg. A középkori élelmiszerpiacra nagyjából ez volt jellemző.

A piaci helyen ár jelenléte sem szükségszerű. Olyan érintkezések helye is lehet, ahol egy csoport javakat ad át egy másik csoportnak, amelyik ezt másfajta áruval viszonozza. A jelenkori barterügyletekre ez semmiben nem hasonlít, mivel az egyenértékűséget egészen más elvek alapján határozzák meg. A Trobriand-szigetek lakóinak hal-yam gyökér tranzakciói ilyen jellegűek, de ide tartoznak a Kula-gyűrű találkozási helyei is. Egyértelmű, hogy az effajta piaci helyeknek nem sok közülük van a kereslet – kínálat – ár mechanizmushoz.

A piachely lehet egy kijelölt térség, ami állandóan, vagy csak a hét bizonyos napjain, piacnapokon tart nyitva – kitűnő példa erre a középkori angol piacos városok vásáros napjai. Vagy egy másik példa: az évente egyszer megrendezett középkori nagy vásárok. Ezek a példák rávilágítanak arra a különbségre is, amely a tárgyi felszereléssel, például padokkal és kövezettel rendelkező piachely és a vásár végeztével közönséges mezővé visszaváltozó piactér között fennáll.

A piachelyen tartott vásár különböző helyszíneken és különböző időpontokban folyhat. Az egyes vásárnapokat kijelölt helyen kell megtartani, de a hely napról-napra változtatható, sorra véve az egyes városokat.

Másfelől, egy bizonyos vásár vagy különböző, állandó személyzettel rendelkező vásárok vándorolhatnak egyik kijelölt piachelyről a másikra. Sajátos jellemzője ez az őszi mezőgazdasági vásároknak.

A piachelynek mindhárom felsorolt esetben emberek találkoztak javak kicserélésének szándékával, de keresleti – kínálat – ár mechanizmus szükségszerű jelenléte nélkül. Ezzel például a már említett chicagói kereskedelmi igazgatóság dolgozott, vagy az angol vásár városok piacai az utóbbi 150 évben. De hogy egy bizonyos piachely keresleti – kínálati – ár mechanizmus működésének színtere volt-e, az a történelmi valóság problémája. A lényeg az, hogy a piac kifejezést egy történelmi forrásban vagy ama leírásban *nem lehet csakis úgy értelmezni, mintha az egy működő keresleti – kínálat – ár mechanizmusra utalna.*

Az önszabályozó és a másfajta piacok közti különbségeket többféleképpen szemléltethetjük:

(a) Az árverés olyan piac, ahol egyaránt jelen van a kínálat, a vásárolni szándékozók csoportja és az árak, mégsem önszabályozó. A kínálatot rendszeren kívüli tényezők határozzák meg. A rabszolgának eladott hadifoglyok kínálata például gazdasági szempontból egy politikai akció szerencsés gazdasági eredményének tekinthető. Ha ma egy elhunyt személy ingóságait árverezik, ott a kínálat nem kereslet és ráfordítási költség következményeként megjelenő árra adott reakció, hanem olyan esetleges jelenség, aminek oka egy haláleset. A lényeg az, hogy árverésen kialakuló magas árak nem teremtenek nagyobb kínálatot (vagyis nem robbantanak ki új háborúkat és főleg nem vívnak ki új győzelmeket, továbbá embereket sem ölnek meg). A kínálati oldalon sem kelt visszahatást az árverés (vagyis nem indul be egy hosszútávú egyensúlyi mechanizmus). Csupán egyszeri lehetőséget kap egy bizonyos árucsoport. Önszabályozó piacon a magas árak a vevőket arra készítik, hogy a drágább javakat olcsóbbakkal helyettesítsék; ha pedig olcsó az ár, akkor az illető termék fogyasztása megnő. A piacra áramló különféle javak állandóan alkalmazkodnak. Árverésen nem ez a helyzet, a javak itt nem áramlanak a piacra. Az ember megveheti, amit akar, ha hajlandó a legmagasabb árat kínálni érte, aztán vége a dolognak. Az árverés után a vevő visszatér megszokott kínálati forrásához.

(b) Indiai falvakban pénzért árulnak tejet. A tehént tartó családok asszonyai a piachelyre viszik azt a mennyiséget, amit nem fogyaszt el a család. A tejért mindig a hagyományos árat kérik, ami nem változhat, holott a világpiacon kapható termékek árai nagymértékben ingadoznak. Az is nyilvánvaló, hogy a tehenet tartó családok nem növelik állataik számát, ha változik a hagyományos ár és a tehenek tartásának költségei közötti különbség.

(c) Léteznek olyan piacok, amelyek közelebb állnak az önszabályozó piachoz, valójában köztes jelenségek (nem átmenetek). Így lehet olyan piac, ahol az árat hatóság határozza meg, a rögzített árra viszont nagyjából a közgazdász szerinti módon reagálnak a kínálatot és keresletet kialakító tömegek. Idetartozik a háborús árszabályozás, éppúgy, mint a merkantilisták árrögzítésre tett erőfeszítései. Olyan is lehetséges, hogy a kereslet a közgazdász elvárásaitól függetlenül viselkedik, míg a kínálat és az ár igazodik azokhoz. Jó példa erre az árkontroll nélküli, a kormányok által támogatott „felső határ a csillagos ég” típusú kereslet háborúk idején, vagy az Egyesült Államok világpiacon vásárlásai is a stratégiai anyagok készleteinek növelése céljából. Bizonyos mértékig minden kormányvásárlásra jellemző ez.

(d) A múltban és jelenben számos példát találunk olyan piacra, amelyben a közgazdász szerint lényeges gazdasági elemek egy részét az önszabályozó piac hatókörén kívül eső megfontolások határozzák meg. Példa erre az Egyesült Államok kormánya által politikai célból fix áron támogatott korlátlan kereslet bizonyos mezőgazdasági termékek iránt, vagy a Szovjetunió-beli kereslet a mezőgazdasági termékek egy minimális mennyisége iránt rögzített, alacsony áron.

(e) Az önszabályozó piac csak akkor működik, ha a kereslet, a kínálat és az árak kölcsönös interakció eredményeként alakulnak ki. Ezt a jellemzőjét kiiktathatják azok a külső tényezők, amelyek az egyensúlyi mechanizmus ellen hatnak. A 16–18. századok merkantilista kormányai módosították azt az egyensúlyi állapotot, amelyre a piac zavartalan működés esetén jutott volna, azáltal, hogy egyes iparágaknak támogatást nyújtottak behozatali és kiviteli tilalmak révén. A költségek csökkentésének szabadságát korlátozták a termelési technikákat előíró kormányrendeletek.

(f) A fenti példák rávilágítanak egy fontos különbségre az önszabályozó és a másfajta piacok között. Az önszabályozó piacok szereplőinek cselekvéseit a keresleti – kínálati – ár mechanizmus által kialakított viszonyított árak határozzák meg. Ha a piaci játékban sikerre törekednek, akkor követniük kell a ráfordítások minimalizálásának és a költségek maximalizálásának szabályát. A nem önszabályozó piacok szereplőit is befolyásolhatják a „racionális gazdasági szempontok”, vagyis a viszonyított árak, de az ő döntéseiket további, esetleg gyökeresen eltérő szempontok is meghatározzák.

A közgazdászok általában úgy tekintenek az önszabályozó piacokra, mint egy átfogó önszabályozó piaci rendszer alkotórészére. Ahol azonban a piacok egy része önszabályozó, más része pedig nem, jogosan állítható, hogy igazából egyikük sem az. Az ellenőrzött piacok korlátozó elemei ugyanis a többiek működésére is hatással vannak. Hogy a korlátozó elemek megszüntetik-e

az önszabályozó piac vizsgálatára használt módszerek érvényességét, az gyakoriságtól és elterjedtségtől függ, valamint attól, hogy az ideálistól mekkora eltérést engedélyezünk. A gazdaságtörténész számára lényeges, hogy egy adott időben és helyen vizsgált piac milyen mértékben önszabályozó, az esetleges korlátozások és beavatkozások pedig eléri-e azt a mértéket, amelyek a gazdasági elemzést alkalmazhatatlanná, vagy csak nagyon óvatosan alkalmazhatóvá teszi. Ha az önszabályozást korlátozó tényezők jelentősek, az ilyen piacokat a gazdaságtörténész már nem sorolhatja egy kategóriába az önszabályozókkal, tulajdonságaik vizsgálatakor pedig mellőznie kell azokat a következtetéseket, amiket a közgazdászok az önszabályozó piacokra alkalmaznak.

Nyugat-Európa 15. és 19. századok közötti történelmét gyakran félreértelmezték amiatt, hogy nem vették figyelembe azt a különbséget, ami az önszabályozó piaci rendszer és a magukat többé-kevésbé szabályozó, de önszabályozó rendszert nem alkotó piacok között van. Ezt példázza a korai angol gyapjúpiac, ahol az árak nemzetközi szinten ingadoztak, a kereskedők pedig nagyjából a maiaktól elvárt módon viselkedtek. A gyapjút szállító farmerek azonban a hűbériség feudális rendszerében termeltek, a munkacrőnek céhekbe kellett szerveződnie, ahol mesterek és segédek szigorú hierarchiában dolgoztak. Ha megvizsgáljuk ezt a kort, amit általában kereskedelmi forradalomnak vagy merkantilista szakasznak neveznek, azt látjuk, hogy a tipikus árupiac erősen megközelítette az önszabályozó piac fogalmát, de el kellett, hogy szenvedje különböző fontosságú és hatékonyságú tényezők irányító hatásait. Ugyanakkor a közgazdász értelemben vett termelési tényezők piaca még nem létezett, eltekintve a tőkepiactól.⁶ Ez a helyzet logikailag (esetünkben történelmileg is) átmenetet jelentett a nem keresleti – kínálati árakkal dolgozó piaci helyek és a keresleti – kínálati – ár mechanizmusú önszabályozó piac között. Számunkra jól példázza azt a különbséget, ami a speciális és a gazdaságnak csak egy részét kitevő piaci rendszer és az önszabályozó piacok rendszere között van.

Áttekintettünk egy sor különböző típusú történelmi piacot. Kategorizálásuk határait két szélsőséges esetük jelöli ki:

(a) önszabályozó piacok, ahol kizárólag a kereslet, az ár és a költség együttes hatása határozza meg, hogy mit és milyen módon kell termelni és kik között kell elosztani, valamint:

(b) a piachelyek, amelyek csak annyiban hasonlítanak az önszabályozó piacokhoz, hogy árukat mozgatnak emberek között.

Mindig külön-külön kell megvizsgálni azokat a szabályrendszereket, amelyek ezek működését irányítják. Ebben a vizsgálatban a közgazdász véleménye nem számít többet, mint bárki másé, hacsak nem azért, mert ő könnyebben felfigyel azokra a hibákra, amelyek forrása az önszabályozó piac jelenségeinck önkéntelen rávetítése a piaci helyre.

A két szélsőség között helyezkednek el azok a piacok, amelyekre részben jellemzőek az önszabályozó piac szabályszerűségei. Ezek lehetnek olyan árképző piacok, ahol a mit termelni, hogyan és kinck problémáját a keresleten, az áron és a költségen kívül más tényezők is befolyásolják. De lehetnek alapvetően piachely-típusúak is, ahol a pénznek van némi szerepe, de az árak kötöttek. Minél inkább megközelítik ezek az árképző és önszabályozó típust, annál többet ér a gazdaságtörténész, alkalmazni azonban azt csak a tények megállapítása után szabad. A gazdaságtörténész *a priori* nem magyarázza meg a piachelyen folyó tevékenységeket.

A gazdaságtörténész számára különösen érdekesek a piachely olyan intézményei, amelyek emlékeztetnek az önszabályozó piacra. Az érdeklődést részben az motiválja, hogy megállapítsa: ezek az intézmények az önszabályozó piac milyen egyéb jellemvonásait tudják még belevinni a piachely gazdaságába, részben pedig annak vizsgálata, miként funkcionálnak az önszabályozó piac intézményei egy közgazdásztól idegen környezetben, az ő fogalmaitól különböző célok szolgálatában.

A gazdaságtörténészt nagyon érdekli az is, hogy a történelem folyamán milyen nem-piaci módszerek alakultak ki ugyanazoknak az alapvető céloknak a megvalósítására, amelyeket az önszabályozó piac nyújt résztvevőinek: nevezetesen az anyagi természetű igények és szükségletek kielégítésére. Ez motiválja a redistribúció és a reciprocitás iránti érdeklődésünket is.

Végző megjegyzésként egy valószínűleg jogos kijelentés: a jelen kötetet író társadalomtudósok nyíltan vagy hallgatólagosan azon az állásponton vannak, hogy az önszabályozó piac inkább kivétel,

mint szabály, sőt, a 19. és 20. századokra jellemző sajátos jelenségnek tekinthető. Továbbmenve, az árképző piacokat a történelem egyedi eseteinek tekintik és hajlamosak úgy vélekedni, hogy az ember történelmének nagyobb részében rögzített árakkal dolgozó, nem árképző jellegű piaci helyeket használt, alkalmasint főleg olyan gazdasági rendszerekben, amelyek intézményei a redistribúció és a reciprocitás elveire épültek. Ezeknek a rendszereknek az alapvető jellemzőit pedig az orthodox gazdaságtudományok mellőzésével kell felderíteni, olyan tudományágak bevonásával, amelyek többet tudnak mondani a nem piaci jellegű intézményekről.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: *The Market in Theory and History /In: Trade and Market in the Early Empires Economics in History and Theory*, Edited by K. Polanyi, C. M. Arensberg, H.W. Pearsons. The Free Press, Glencoe, Illinois, c.n. 357 - 372.p.)

Jegyzetek

1. Itt és a továbbiakban a „javak” kifejezést ugyanabban az értelemben használjuk, mint a nehézkesebb javak és „szolgáltatások”-at. A nem piaci gazdaságok vizsgálatánál az adásvétel tárgyát képező közszükségleti cikkek (t.i. javak jelölésére is ezeket a szavakat használjuk, nem pedig a pontosabb „anyagi szükségletek kielégítésének eszközeit”).
2. Nem következhet-e be a kínálat növekedése áremelkedés esetén? Látszólag ez történt az olaj hasznosságának felfedezése után, amikor egyre több, lefolyóvízre felelő földterületet fedeztek fel. Valójában itt nem a természet által kínált mennyiség nőtt meg, csupán többet tudunk meg elhelyezkedéséről, így megnőtt az olajban gazdag földek ára. Az eset jól illusztrálja mondandónkat: az olajat rejtő föld valamilyen áron mindig megvehető volt, az ár viszont attól a kereslettől függött, amely vagy nem tudott az olaj hasznosságáról, vagy tudott róla, és arról is, hogy az illető terület alatt olaj van. Az elemző közgazdász úgy fogalmazna, hogy a lefolyóvíz utáni kutatás a tudásunk gyarapítására fordított tőkeforrások termelékenységét példázta.
3. A közgazdász most azt hihetné, hogy rövid úton elbánnak a gazdaságtudományok érvényességi körével. Szándékunk ezzel szemben az, hogy képet adjunk a gazdaságtudományok által piacnak nevezett jelenség külsődleges jellemzőiről. Nem állítjuk, hogy a közgazdász nem járulhat jelentősen hozzá nem önszabályozó vagy nem árképző piacok vizsgálatához is. Állításunk lényege az, hogy a közgazdász kiindulási és vizsgálati alapnak az önszabályozó piacok rendszerének modelljét használja, mi pedig ennek a módszernek korlátaira, és nem erősségeire szeretnénk a figyelmet felhívni.
4. Ez a lehetőség konkrét tartalmat fog kapni a „Piac típusok, történelmi példák” című részben.
5. A tőzsdéhez vagy a nagybani gyapotpiachoz hasonló, valóban spekulatív piacokon minden szereplő számára létezik egy ár, amely mellett vagy alatt vásárolni fog, és egy másik, ennél magasabb ár, amelynél vagy amely fölött eladásba kezd.
6. Ebben az esetben sem volt korlátlan az önszabályozás, mivel a kormányok az érme- vagy rúdformában történő nemesfémkivittelt korlátozó, bullionista politikát követték, a korszak első felének kamatlábait pedig jelentősen befolyásolta a kamatszédésről és a kapzsiságról szóló egyházi tanítás, amelynek betartására a kormány ügyelt.

ALAIN CAILLÉ:

KI, HOGYAN ÍRJA MEG A PIAC TÖRTÉNETÉT?*

Sztálin „A szocializmus gazdasági problémái” c. művének publikálásával, 1952-ben a közgazdaságtanban szimbolikusan lezárul, legalábbis Európában a „romantika” korszaka. Felesleges hangsúlyozni, milyen baljóslatú volt az a romantika, mely a balsikereinek mértékében képzeletbeli burzsoák millióinak lemezszárlásával felszámolhatónak vélte a gazdasági tényezőket és az áru uralmát. Közvetlenül halála előtt, akárcsak Lenin, ő is megkísérelte elfűzni a bürokrácia démonát, melynek győzelmét ő biztosította és „Gazdasági Problémák” c. művével, mint ki halálos ágyán ünnepélyesen megtagadja hitét, elismerte az objektív gazdasági törvények létét, azok minden kihatásával és pompájával, bár ezzel nem annyira újítanak, mint inkább visszatérő eretneknek bizonyult. Ez a beismerés mindamelllett nem ment odáig, hogy a szovjet gazdaság szocialistának feltételezett jellegét vita tárgyává tegye. Igaz ugyan, fogadja el Sztálin, hogy itt is érvényben maradnak egyes piaci kategóriák és érvénysül az értéktörvény bizonyos fokú hatása. Ám mindezek szigorúan alárendelődnék a „szocializmus alaptörvényé”-nek, melynek lényege, mint leszögezi, „a folyton növekvő anyagi és természetes szükségletek maximális kielégítésének biztosítása”¹.

Feltételezhetjük, hogy Sztálin nem áltatta magát túlságosan különös törvényének jogosságát illetően. Mégsem itt van a lényeg, sokkal inkább abban a kijelentésben, mely az árutermelés és a piac állandóságát, csaknem örökkévalóságát hirdeti, és amely szerint ezek élesen különböznek a kapitalizmustól. A piac, véli Sztálin, minden időben létezik, éppúgy, mint az „értéktörvény”, mely annak anarhikus szabályozóját képezi. A kapitalizmus ezzel szemben, csak a bérmunkásság és egy új törvény, az értéktöbblet törvényének megjelenésével lép színre. Ennélfogva a kapitalizmus felszámolása nem előfeltételezi a piac felszámolását, hanem csupán az értéktöbbletet, ami viszonylag könnyű, hiszen elég megváltoztatni a termékfelesleg nevét. A sztálini szöveg jelentősége teljes mértékig teológiai természetű. Ott, ahol a dogma mindaddig úgy akarta, hogy a szocialista társadalom a kapitalizmussal szembeni abszolút másságában egy homogén és tökéletesen egységes monista entitás legyen, Sztálin utódainak a kételvésségre és az eklektikus ezermesterkedésre való jogot hagyta örökül. Ezentúl marxista maradhatott marxista attól, hogy megengedte a munkásállam és a piacgazdaság – N.E.P. vége óta elképzelhetetlennek tartott – összeházasítását. A házasság, mint tudjuk, nem volt problémamentes. Míg a népi demokráciákban a valódi nász bizonyos látszatával adták össze a feleket, addig magában a Szovjetunióban soha nem nyert teljes elismerést, s itt egy éppoly szegyenletes, mint ingatag vadházasság vonásait őrizi. Kína a romantikus önmegtartóztatás újból visszatért időszakának néhány éve után, úgy-ahogy sikeresen, megpróbálkozik egy érdekházassággal.

Elméleti szempontból, amit megjegyzésre érdemesnek tartunk e kavargó történetből, az a marxizmus már korábban is alig burkolt csatlakozása egy egyre inkább uralkodóvá váló „burzsoá” történelemszemlélethez. A „realizmus” győz az egész vonalon. A realizmus, tehát az az elképzelés, hogy a primitív társadalomtól, illetve egészen bizonyosan, az első komplex társadalmak megjelenésétől kezdve, a munkamegosztás szükségessége rákényszerítette az embereket arra, hogy kicséréljék termékeiket. Hogy ez a cserekereskedelem kezdetleges formájában megy végbe vagy pedig a pénz felfedezésével, ill. később, a hitelügyletek agyafűrt csűrös-csavarásának bonyolult kanyargóit járja végig, nem annyira fontos, mint az, hogy e csere, véli a realizmus, az adok-veszek és a számító és mérlegelő antagonisták közös és természetes logikáját követi. Ez az a közös logika, melynek tökéletes megfogalmazását képviseli a közgazdaságtudományi elmélet. A piac örökkévalóságáról, és (mivel, hogy) funkcionalitásáról van szó, mely piacnak következképpen a

¹Kritikai megfontolások a történelmi álláspontokról, melyeket különösen F. Braudel „Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus” c. munkája inspirált.

kapitalizmus a munkacrőnek a csereszférába való beillesztésével kezdetét vevő egyszerű logikai meghosszabbítása és egyszersmind elfajulása is lenne. Legalábbis a baloldal álláspontja szerint.

E szemlélettel szemben, mely a történészek és közgazdászok – legyenek bár marxisták vagy sem – hatalmas tömeges kegyeit nyerte el, az antropológia, a vitában részvevő főbb képviselőinek ingadozása folytán csak egészen bátortalan ellenvéleménynek adott hangot. Boas, Malinowski és Mauss igaz, beszámolnak bizonyos, az archaikus társadalomban létezett különös szertartások csereformákról, melyek alapelve, a pazar bőkezűség a cserekereskedelem és a piaci csere szellemével szigorúan ellentétesnek tűnik. De nem sugallja néha-néha maga Mauss is, mintha lelkiismeretfurdalás fogta volna el, hogy a szóbanforgó dolog nem más, mint „fikció, formalizmus és társadalmi hazugság”? Vagy, másképpen fogalmazva képmutatás és egy rejtett szubsztanciális valóság álcázása, mely – becslése szerint – nem lehet más, mint a piac. Bárhogy is legyen, vélcdeknek a történészek, igen távol esik tőlünk, és amint civilizációkról, és nem csupán néhány elszigetelt primitív társadalomról van szó, kétségtelenül azonnal szembekerülünk a piac létezésével. Az a vitára ösztönző tanulmány, mely a legszigorúbban rákérdezett e közhely megalapozottságára, az egyetlen, mely kritikusan lép fel az említett nagy civilizációk kérdésében Polányi Károlynak és tanítványainak köszönhető.

Polányi Károly fő kérdései

E kritika² mégsem hozta meg minden remélt gyümölcsét. Talán néhány központi fogalom nem megfelelő bemérése folytán, kezdve rögtön a piac fogalmával. Ez a viszonylagos pontatlanság tette lehetővé, hogy a történészek (nem beszélve a közgazdászokról) derűsen és nagyvonalúan figyelmen kívül hagyják e művet, amely pedig döntő kérdéseket szegezett nekik. Csakugyan döntő kérdés például az, hogy mi adja a modern Nyugat gazdasági eredetiségét. Ez az eredetiség, mint Polányi sugallja, valóban figyelmet érdemlő, és egy, a más társadalmakkal közös ismérvek körétől hihetetlen, mégis egyszersmind egészen újkeletű elszakadást jelent. Nem arról van szó persze, mintha ezek a társadalmak azonosak vagy egymással könnyen párhuzamba állíthatók lennének. Mégis, mint azt Polányi Károly „The Great Transformation” c. művében leírta, ezeknek a társadalmaknak a korabeli állapotokat tekintve, volt legalább egy közös pontjuk, mégpedig az, hogy egyikük sem rendelkezett valódi piacgazdasággal.

Sajnos, míg a történészek – nem riadva vissza attól, hogy előfeltételezzék a piac létezését –, annak szokás szerint egy túl homályos és általános meghatározását fogadják el, addig Polányi Károly a maga részéről egy bizonyára túl korlátozó piacfogalom mellett dönt. Eszerint a piac, a kifejezés szigorúan vett és modern értelmében nem létezett volna, csak 1834-től – a szegényeket nem elhanyagolható pénzösszegek fejében az egyházközségi székhely alá rendelő Speenhamland törvény angliai eltörlésének dátumától – megközelítőleg 1929-ig és az azt követő évekig, mely dátum az állami intervencionizmus kezdetét jelzi. Nincs hát piac 1834 előtt, és nem létezik 1929 után sem? Ez az állítás úgy tűnik, nehezen fenntartható. Pedig Polányi meghatározása, első látásra, pontosnak és jogosnak tűnik. Nem minden kereskedelmi vagy csereforma tartozik – magyarázza joggal – a piac kategóriájába. Csak azután beszélhetünk piacról, hogy ott a föld, a munka és a pénz is cserére kerülnek s így pszeudoárucikké válnak³; s éppígy csak akkor, ha a javak összességének árai a piacon képződnek, mint anonim és személytelen tranzakciók megannyi eredménye. Így hát a piac „ön szabályozó”, autonóm a hagyományos politikai és társadalmi renddel szemben. Ezzel szemben a megelőző kereskedelmi és csereformákban az „árak” nem annyira gazdaságiak, mint inkább társadalmiak. A tényleges cserét megelőzően léteznek, és azzal szemben teljesen közömbösek maradnak. Egyszóval a gazdaság és a piac az általános társadalmiságba illesztve létezik. Miért nem felel meg nekünk teljesen Polányi Károly látszólag kielégítő feltételezéseken nyugvó elemzése? Talán egy kettős hiba folytán: történelmi és ténybeli az egyik oldalról. Minden valószínűség szerint, Polányi súlyosan alábecsülte a föld és a munka merkantilizálódásának már jóval 1834 előtt elért fokát. Másik oldalról elméleti. Polányi a piac fogalmát a gazdaságnak arra az állapotára szűkíti és azzal azonosítja megtévesztően, melyet a közgazdászok tiszta és tökéletes konkurenciával jellemeznek. Olyan állapot ez, melynek egyébként a közgazdászai fikciókon kívül

soha, még a XIX. századi Nagy-Britanniában sem volt, csak tendencia jellegű és hozzávetőleges realitása. A monopóliumok létezése és az államok szisztematikus beavatkozása egyáltalán nem zárja ki, hogy a fenti tényezők maguk is egy, ha talán nem is önszabályzó, de legalább autonóm és minden keretek közé szorítás kísérletével szemben lázadó piaci logikának alárendelten érvényesüljenek. Az értéktörvény jelenleg már hivatalosan elismert „továbbélése” a szocialista gazdaságokban kellőképpen tanúsítja a logika rendíthetehetlenségét. E tekintetben éppilyen ékesszólók azok az egyre szigorúbb kényszerek, melyeket a munka nemzetközi, és nyilvánvalóan kereskedelmi, megosztása szab meg minden egyes államnak. A Polányi-féle gondolatmenetnek ez a félsikere mindenesetre nem homályosítja el az általa kezdeményezett problémafelvetés jelentőségét. Itt három fő pont mindenképpen megjegyzésre érdemesnek tűnik, melyek mind hozzájárulnak a „piac” kifejezéssel jelölt valóság elmélyültebb átgondolásához a közgazdászok és történészek számára.

1) Már egészen az őskortól kezdve, minden társadalom, még a legarchaikusabbak is (és ez már az őskortól kezdve így van), létesítenek cserekapcsolatokat és folytatnak gyakran igen nagy távolságokon kereskedelmi tevékenységet. De egy ilyenfajta kereskedés léte egyáltalán nem utal sem piacra, sem a politikai gazdaságtan kézikönyveink oly kedves cserekereskedelmére. Az archaikus társadalomban ezek a valóságos vagy csupán „nemzetközi” cserék a kölcsönösség és az érdekmentesség – akár valóságos, akár színlelt – logikájának keretében zajlottak, semmiféleképpen sem alacsonyodhattak a haszon vagy munkaidő egyszerű számításává. A közgazdász tautologikus módon, mindig is felismerheti majd itt a kínálat és kereslet szembenállását. Sokkal több nehézséget támaszt viszont a kínálat és kereslet mechanizmusának elemzése, talán a kizárólag presztizs és luxus cikkek forgalmazását érintő ügyletek szerkezetileg kivételes jellege miatt. Ugyanez a megjegyzés érvényes arra a kereskedelemre is, amelyet a nagy prekapitalista birodalmak folytattak. Itt egy „államigazgatott” kereskedelemről van szó, magyarázza Polányi, ahol az árakat – legalábbis egy bizonyos időszakban – az állam szabta meg, és amelyek közvetlen főszereplői nem kereskedők a kifejezés modern értelmében, hanem tisztviselők. Ezek nem pénzprofit, hanem előléptetés reményében tevékenykednek.

2) Általánosabban, úgy tűnik, hogy – a modern korig – minden társadalom élesen szétválasztja a csere két szintjét: egyik a közösségen belül zajló csere, a másik pedig a távolsági kereskedelem, mely kapcsolatot teremt az idegen világ lakóival. Ezt a kettéválasztást Polányi a „Trade” és a „Market” szembeállításában foglalja össze, mely utóbbin a hagyományos társadalmakkal kapcsolatosan nem a piac mechanizmusát kell érteni, hanem a helyet, ahol a helyi cserék lebonyolódnak, és amelyet legjobban a falusi vásár képe illusztrál⁴.

3) Ilyen kettéválasztást mutat a középkori Európa is. Egyik oldalon a csupán szerény ügyletek színhelyéül szolgáló falusi vásár. A másik oldalon a nagy itáliai, majd flamand és német kereskedővárosok. Ezek teljes tevékenységükben a külvilág felé fordulnak. Egyáltalán nem fáradnak azzal, hogy gazdasági biztonságot teremtsenek maguknak, még kevésbé, hogy merkantilizálják a vidéket. Ügyfélkörük a jómódú emberek köréből tevődik össze. E kettő, mármint a falusi vásárok és a nagy kereskedő városok közt, semmit vagy majdnem semmit sem találunk. Semmit, egészen addig a pillanatig – melyet Polányi alig pontosan határoz meg –, mikor a formálódóban lévő modern államok ösztönösen szerveződésnek indulnak a regionális és nemzetpiacok. Ez a gazdasági egységesülés – fontos megjegyeznünk – nem a nagykereskedelemtől származó impulzus hatására, hanem új politikai entitások színrelépésének eredményeképpen következik be. Ez a gondolat három szükségszerű következményt von maga után, melyeket minden erőszakolás nélkül levezethetünk Polányi szövegéből: 1. A kifejezés modern értelmében piac csak nemzeti alapra strukturáltan létezik. 2. E modern piac megkülönböztető jege, hogy a közösségen belüli cserekapcsolatok egyre inkább a külvilággal kötött kapcsolatok mintájára szerveződnek. 3. A nemzeti piac és a nemzetállam két együtt terjeszkedő valóság. Ezek a tételek nyomban kimondásuk után új kérdéseket szülnek, melyek annál is inkább ijesztőek, hogy Polányi fogalmi rendszere, mint mondtuk, bizonytalan. Azt követve a modern piac megjelenésének időpontjától gyakorlatilag három vagy négy különböző dátumot is megadhatunk. Lehet ez mindennek előtti a Speenhamland törvény eltörlésének bálványozott dátuma (1834), és lehet ez a középkor vége, melyet a nemzeti piacoknak az új bulloionista nemesfém – valuta rendszer híve, és merkantilista politika keretében való

kialakulása jelez. De Polányi másutt éppúgy beszél piacról a hellenisztikus korszak kapcsán is, mégpedig egy kereskedői középosztály megjelenésével érvelve. Ám ugyanakkor ilyen középosztály, szerinte, az iszlám országokban is megtalálható. Ezzel aztán egyre inkább elveszti gondolatmenetének fonálát, s főleg élet, azt, amely rávilágított az európai XIX. század kivételes voltára. Honnan a rendkívüliség, ha a piacot már a görögök és az iszlám is ismerték? Vagy azt kell mondanunk, hogy amit Európa felfedez, és ami olyan különös sorsot biztosít neki, az nem a piac, hanem a kapitalizmus? Újra a sztálini dichotomiához jutunk hát, melyet ma nagyjából mindenki elfogadni látszik. Az effajta kettéválasztás cleve feltételezi, hogy lehetséges a tőkétől függetlenül meghatározni a piac „mechanizmusát”; márpedig ez ugyancsak kérdéses. Megdöbbenő, hogy a modern történetírás kvantitatív és tisztán tapasztalati pozitívitására való törekvésében, ezt a kérdést, éppúgy, mint a Polányi által felvetetteket teljesen figyelmen kívül hagyja vagy kikerüli. Ehelyt a modern történészeknek a fogalomalkotással szembeni tagadására szeretnénk rákérdezni, hogy rámutassunk, mely ponton zárja el ez az utat a modernitás gyökercivel és természetével kapcsolatos mindenféle kérdésfeltevés előtt. Hogy rámutassunk arra, egy ilyen irányú bemutatás csak a piac fogalmának, ill. a piac és a kapitalizmus fogalmi közti kapcsolat megvizsgálásán keresztül léphet előre.

I. A történetírói elmélkedés a piacról

Paul Veayne, „Comment on écrit l'Histoire”⁵ c. művében azt a tételt fejtegeti, hogy elvileg nincs különbség a történetírás és a szociológia tudománya között. Egy másik, jelentékenyebb műve, melyet az „evergetizmusnak”⁶ szentelt, ennek briliáns illusztrációját adja. Talán mégis inkább elméletben, mint gyakorlatban van igaza. Annak számára, aki – fejében a társadalomtudományokból táplálkozó kérdésfeltevési móddal – a modern történészek olvasásába fog, különbség, igaz, kitapinthatatlannak, de egyszersmind kétségtelennek bizonyul. Megragadhatatlan, hiszen itt is, ott is ugyanazok a szavak szerepelnek. A történészek, ez nyilvánvaló, olvassák a szociológusok és közgazdászok műveit. De korántsem bizonyos, hogy a szokincs azonossága a problémák azonosságát is jelenti. Pontosabban fogalmazva, úgy tűnik, hogy ami – optimális esetet feltételezve – a társadalomtudományok területén fogalomként, illetve elméleti kérdés tárgyaként funkcionál, azt a történészek empirikus valóságok – minden kétértelműségtől és titokzatosságtól mentesnek feltételezett – egyszerű jelként kezelik. Nem mintha az elméleti kérdésfeltevés hiányozna a történeti vizsgálódásból. De ha nem marad meg a stílusbeli ornamentika keretei közt, mely inkább hivatott a szerző műveltségéről, mint arra, hogy az események menetével kapcsolatban kialakítható nézőpont után kutasson. E talán szigorúnak és túlzónak tűnő kritika kapcsán – a példa kedvéért – csak azt tartjuk megjegyzésre érdemesnek, hogy a vita az imént említett problémákról csak a hivatásos történészekkel szemben teljesen periférikus körökben kapott valóban zöld utat.

Polányi műve egészen bizonyosan marginális. Összetett és ellentmondásos okok folytán, melyek nagyjából abból a tényből következnek, hogy egyfajta marxista alap képezi a gazdaságtörténész körökben leginkább elterjedt spontán ideológiát, ez a marginalitás kevésbé nyilvánvaló a „feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet” kérdéséről folytatott marxista vita esetében⁷. Mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy ennek magját sem hivatásos történészek, hanem egy-két szociológus, M. Dobb és P.A. Sweezy között zajló hitvita képezte. Végül a protestanizmus és a kapitalizmus összefüggéseit érintő vitán túl, e területen is olyan szociológusok, mint N. Elias vagy J. Baechler vetik fel újra a problematikát.⁸ Ám, hogy ezek polányi-i, marxista, vagy weberi eredetűek, az mindenesetre úgy tűnik, teljes érdektelenségben hagyja a történészeket. Mintha csupán kárba veszett fáradság lenne időt szentelni a válaszra olyan amatőrökkel szemben, akiket sokkal inkább érdemes futólagos idézettel elintézni.⁹

E vitás pontokon gondolkodva és megmaradva a Franciaországban publikált irodalom keretei közt, a helyzet – a francia történeti kutatás minden bizonnyal központi intézményének és legékecsbb hajtásának tekintett Annales iskola meghirdetett szándékai tekintetében – rendkívül paradox. Nem arról volt-e szó, hogy a figyelmet a pusztá tényekről a társadalmi élet strukturáira, a

távlatok vizsgálatára, valamint a gazdaság, a társadalom és a civilizáció általános mozgásának összefüggésire kell irányítani? E tervnek, melyet olyan alapítók neve fémjelvez, mint M. Bloch vagy L. Febvre, nem lehetett reménye a megvalósulásra tipologikus törekvés és a szociológusok és a közgazdászok által felvetett kérdésekre való állandó referencia nélkül. Ma a kezdeti terv, látszólag, változatlan. Egyre inkább úgy tűnik azonban, hogy a tipologizáló szándék egyszerű és gyakran nagyon formális, faktuális és kvantitatív szigorba csap át. Mintha a történészek a kezdeti tervtől lassacskán eltávolodva, hagynák, hogy az épp általuk sikerrel napfényre hozott számsorok elburjánzása elnyelje őket. A számok ilyen túltengésével szemben hogyan lehet ellenállni a kfsértésnek, hogy a történelem valódi vagy hamis értelmét a különféle görbék, függvények és korrelációk ütköztetéséből olvassák ki, melyek valódi mondanivalója pedig így homályban marad?

Ilendő pontosabban meghatározni az általunk vázolt kritika alapállását. Nyilván nem lehet szó arról, hogy egy – nem is tudjuk, milyen – a priori ismeretelméleti igazság elvére támaszkodva játszunk a cenzor szerepét. Alapvetően arról van inkább szó, hogy – majdhogynem megrendelésszerűen – kérdésekkel forduljunk a történészekhez. Szeretnénk megtudni, készek-e a nyugati gazdaságtörténetet illetően pozitívan és egyértelműen megfogalmazni azt, amit legtöbbször a sorok közé rejtve mondanak el, s amelynek lényege néhány szóban összefoglalható:

A) A gazdaság kérdését érintő történészi értekezések magja

A X–XI. századtól kezdve – kapcsolatait megújítva a római nagykereskedelemmel és azt továbbfejlesztve – Európa – a történészek véleménye szerint – a piac és a kereskedelem „grosso modo” folyamatos expanziójának színtere volt. Ez az előrenyomulás, az igazat megvallva, nem volt egyenes vonalú. Éghajlati viszontagságok és járványok hátráltathatták bizonyos időszakokban. Egyenlőtlennek mutatkozott ezen felül azért is, mert legszélsőbb pontjai szüntelen mozgásban voltak. De ha nem is egyenes vonalú, általános iránya – a szakértő közvélemény szerint – vitathatatlan. Ahogy ezt az általános irányt a mezőgazdasági, majd később ipari termelékenység egyenletes növekedéséből leolvashatjuk, abból nem következtethetünk semmilyen sajátosságosan nyugat-európai történelmi „választás”-ra. A kereskedelem lüktetése alapelvénél fogva egyetemes. Így hát Nyugat-Európa szinte a véletlen – a XVIII. század végéig egyébként is erősen kétséges technikai fölény véletlene – folytán találja magát előnyben egy szép napon Indiával, az iszlámmal és Kínával szemben.

Előnyről beszélni már magában foglalja, hogy minden civilizáció ugyanazt a pályát futja végig, és minden bizonnyal itt van a gondolatmenet Achilles-i sarka. A történelem ilyesfajta olvasata oda vezet, hogy a piac uralmának terjeszkedésében az egyetemes történelem végre-valahára feltárt igazságát, a Nyugatban pedig ezen igazság megnyilatkozásának heroldját lássuk. Európán kívül a sajátosságos társadalmi berendezkedések nyüzsgésében nem lenne hát – legalábbis gazdasági síkon – semmilyen kutatásra érdemes sajátosságos tartalom, mert mindenre könnyen ráragad az archaizmus tisztánlátást akadályozó és elháríthatatlan cimkéje? Minden forrás, minden tárgyi dokumentum, minden, amiről feltehető, hogy a tudományosság pecsétjét üti egy történész művére, feltétlenül alátámasztja ezt. Nem rendelkezünk-e Európát illetően számtalan újsággal és számadási könyvvel, melyeket a kereskedők tartottak, és amelyek leírják üzletvezetésüket, számvitelüket, pénzügyi gyakorlatukat és kereskedelmi kalandjaikat? Európán kívül ugyanígy le tudjuk írni a kereskedelem összetett útvonalait és az indiai banjanok, a mohamedán vagy kínai kereskedők kifinomult gyakorlattal lebonyolított ügyleteit. S végül épp ilyen fontos, ha nem fontosabb, hogy bőségesen állnak rendelkezésünkre számszerű források, melyek megmutatják, hogy itt és ott, Európában és másutt, hogyan alakulnak a különböző árucikk árjai, kezdve rögtön az alapvető árucikkon, a gabonán. Mindebből hogyan is ne következtetnénk elkerülhetetlenül a piac történeti és földrajzi univerzalitására?

Úgy, hogy a közgazdászok nem akadnak fenn és nem is igen van okuk arra, hogy homlokukat ráncolják fogalmaik időnként túl laza alkalmazása felett, ha ez a lazaság tárgyak egyetemes érvényéről biztosítja őket. Az európai és – visszahatásképpen – a világgazdaság történetének a szerint – tisztán faktuális szemlélete mégis ahhoz a történelemfilozófiához áll közelebb – sokkal

közelebb, mint gondolnák – amitől e történészek irtózva menekülnek. Műveiket olvasva nem kerülhetjük el azt az érzést, hogy számukra a piac olyan lényegiség, amely tárgyiasulva önmagát nyilatkoztatja ki, körülbelül úgy, mint Hegel szerint az Ész a történelemben. Mindenesetre, mielőtt felvetnénk az e föltételezésünk szülte kérdéseket, érdemes pontosabban meghatározni a ténytörténet bizonyos pontjait, melyek lehetővé teszik, hogy világosabban lássuk az elméleti vita tétjeit.

B) Néhány történelmi tájékoztató pont

Idézzük hát fel azokat a kronológiai támpontokat, amelyekkel kapcsolatban a történészek körülbelül egyetértenek.

1) A római gazdaság

A megvitatás kötelező kiindulási pontjainak egyike a római birodalom gazdaságának jellemzése. Végeredményben nem arról a képződményről van itt szó, melyet a történelem egészen a legutóbbi századokig a legkiterjedtebb nemzetközi munkamegosztási rendszerként tartott számon? Hogy Róma korának gazdasága ismerte a piacra termelést és a kapitalizmus bizonyos formáit, mint azt már Weber vagy Pirenne is megjegyezte, kevésbé kétséges. Mindazonáltal a kortárs történészek – szemmel látható összhangban – úgy becsülik, hogy a kereskedelem, az ipar és a pénzügyi élet a birodalomban soha nem indult valóban jelentős fejlődésnek. A kereskedelem középszerűségére több érvelést is felhozhatunk:¹⁰ a gyenge minőségű és szárazságtól, elsivatagosodástól szüntelenül fenyegetett földeken elért alacsony hozam nem teszi lehetővé, hogy a termelés jelentős mértékben meghaladja a létminimum szintjét. Erre utal az a tény is, hogy az állam maga vállalja fel az elsődleges fontosságú javak legtöbbjének termelését és elosztását. Emellett szólnak azok a törvények, melyek megtiltották az arany, a stratégiai jelentőségű anyagok és az élelmiszerek kivitelét. És mindenek felett megvetés, mely a kereskedelmet, a „negotium”-ot sújtotta, vagy az a tény, hogy a kereskedők meg voltak fosztva a nemeseknek és a tiszteletben álló személyeknek kijáró társadalmi megbecsülés nyugodt megelégedésének örömeitől. A nemesek számára tiltott kereskedelem csak a kisembereket volt képes vonzani, a régi rabszolgákat, akik inkább a meggazdagodásra törekedtek, minthogy a pénz bűkezű támogatások révén tékozzolják. Egyébként, amint meggazdagodtak, kénytelenek lesznek azonnal pénzüket mezőgazdasági földek vásárlásába fektetve tisztára mosni. Ami a hitelt illeti, az csak szerény szerepet játszott, a kamatos hitelt pedig még nagyobb megvetés sújtotta, mint a kereskedelmet. Úgy véljük, érdemes hangsúlyozottan kiemelni a kereskedelmi tevékenységet sújtó tilalmat és a becsstelenség hozzákapcsolódó fogalmát. Ha Európa a későbbiekben újat hoz a kereskedelem területén, akkor azt a technikai újításoknál sokkal mélyebben teszi, mégpedig úgy, hogy feloldja, vagy jobban mondva a meggazdagodás egyre inkább egyetemessé váló erkölcsi kötelességévé fordítja, alakítja át. Az a történetírás, mely megelégszik a gyakorlat területén bekövetkezett változások feltárásával, anélkül, hogy egy elképzelt kereskedő e hihetetlen átalakulását megvizsgálja, a dolgok felszínénél mélyebbre nem juthat.

2) A karoling

Akárhogy is legyen, ez a – már középszerű – gazdasági tevékenység a Róma bukását követő századok folyamán fényt veszti, visszavonul vagy eltűnik a középkori Európában. Ez az elhalványulás vagy eltűnés a különböző történészek megítélése szerint eltérően többé vagy kevésbé hangsúlyos. Henri Pirenne együtt hihetünk egy meroving nagykereskedelem fennmaradásában, melyet egyszerűen az iszlám hódítások számoltak volna fel? És, még mindig H. Pirenne szerint, a karoling gazdaság egy, a romokon felépült új rend kezdetét jelzi?¹¹ Vagy pedig, ellenkezőleg, épp az iszlám dinamizmusával való kapcsolatnak köszönhetjük a kereskedelem újbóli életrekelését? Egy

dolog mindenestre bizonyos. A birodalmi rendben a Nagy Károly által helyreállított időszaknak inkább egy Polányi-típusú „államigazgatott-gazdaság”, mint piac-gazdaság felel meg. Nem mintha nem léteznének piacok. Ellenkezőleg, ezek falusi vásárok formájában bőszegesen megtalálhatók, sőt szaporodnak. De, és ez a fontos, itt szabott árak vannak érvényben. A zab, árpa, rozs és búza hordónkénti ára nem haladhatja meg – a fenti sorrendben – az egy, kettő, három ill. négy dénárt. Az árak stabilitásának általános elve az, amely egyedül összegegyeztethető az irgalmasság karoling ideológia által restaurálni óhajtott etikájával. A spekulációt, s még inkább az uszorát szigorúan büntetik.¹²

3) A rejtélyes XIII. század

Azután, megközelítőleg az ezredik év táján a dolgok összekuszálódnak s egyszersmind felgyorsulnak. Összekuszálódnak, tekintettel a törekény karoling egység szétrobbanására és arra, hogy ezzel nemesak az egyenlőtlen fejlettségű zónák sokasodnak meg, de a történések rendelkezésére álló források is... A gazdasági lüktetés azonban – összegészében véve – kétségtelenül felgyorsul és összekötődik a társadalmi kapcsolatok növekvő monetarizálódásával. Néhány elszórt jelzés elegendő lesz ahhoz, hogy erről a tendenciáról kellőképpen világos képet adjunk.

Mindenekelőtt a mezőgazdasági termelőképesség növekszik jelentékenyen. A IX. és XII. század között G. Duby szerint a négyzerezésre ugrik.¹³ R.S. Lopez szerint csak kétszeres a növekedés. Bármiképp is legyen, elegendő arra, hogy ellássa a fenti vásárokat, melyek gyorsan szaporodnak, még mielőtt – Itálián kezdve – fokozatosan átadnák helyüket a várak és városok piacainak, ahol a hosszútávra berendezkedő „mercatorok” közvetítőként szolgálnak a távolsági kereskedelem és a helyi termelők között.¹⁴ Ha ezt az árpa, zab, rozs és búza árak közötti egyre növekvő korrelációról próbáljuk megítélni, a mezőgazdasági piac egységessége körülbelül a XIII. századtól következett be. Másképpen fogalmazva, a piaczgazdaság e kortól kezdve már javában létezik, legalább a tranzakciók – a fő cikkek –, a gabona és a vágómarha tekintetében. Ezzel összefüggésben a feudális járadék is pénzjáradékká alakul. Ennek egyébként szerényebb a jelentősége, mint azt a nagy dominiumok által lebonyolított eladások jövedelméből gondolnánk.¹⁵ A városi polgárok maguk is éppúgy járadék-ra tesznek szert, amint földet vásárolnak és azt pénztelen paraszttal műveltetik meg. Mindez kereskedelmi célú termelés valóságára vall. De ki termel és kereskedik? Főképpen és tömegesen, a nagy földbirtokosok, azaz nemesek és egyháziak. Ők nem elégednek meg azzal, hogy – ügynökeik közvetítésével – piacra dobják a robot és a természetbeni járadék terményeit; egyaránt vásárolnak kistermelőktől is, s így a nagykereskedő hivatalát látják el. Ellentétben az általánosán elfogadott nézettel, a földesúri járadék nem játszik többé uralkodó szerepet. „Ez a földesúri forrásoknak rendszerint csak kiegészítést jelent – jegyzi meg G. Duby – és a földesúr hasznának nagyobbik része a dominiumon folytatott gazdálkodásból származik”.¹⁶ Most rajtunk a sor, hogy megjegyezzük, egy tisztán közgazdasági tipologizálásnál maradván, semmi sem mondana ellent annak, hogy ez esetben inkább kapitalizmusról, mint feudalizmusról beszéljünk.

És persze, küldetésünkél fogva a – mindenekelőtt itáliai – nagy kereskedővárosok is éppúgy szerepet játszanak a kereskedelem térhódításában. Itt, Itáliában „bontakozik ki szinte véletlenszerűen – írja R.S. Lopez – egy, a maga nemében páratlan jelenség, a kereskedelmi forradalom”.¹⁷ Kevésbé számít itt a Távól-Keletre vezetett számtalan expedíció epizódja, a technikai újítások, melyek révén új kereskedelmi társulási formák születnek, a kamatos hitel tilalmának kijátszása válik lehetségessé, fejlődik a hitelélet és a clearing, újra megindul az aranypénzverés és megszületik a modern bank. Kevésbé számít a szerencse kerekének szeszélyes forgása, mely a kereskedelem színpadán, hol az egyik, hol a másik itáliai városállamot tolja előtérbe, hogy aztán lassanként Észak Velencének engedje át az elsőbbséget. Amire inkább érdemes felfigyelni, az a társadalmi viszonyok sajátos formája, mely a félszigeten kirajzolódik. Az első alkalommal talán a történelem folyamán, az uralkodó osztály részletesen a tengeri kereskedelmbe, s ezzel párhuzamosan a kézműves mestereknek is sikerül abba bekapcsolódnia.¹⁸ Az uralkodó és középosztályok e viszonylagosan együttes térhódítása a gazdaság területén már

sokkal határozottabb vázlatát adja egy modern kapitalizmusnak, melynek e momentum talán, mint majd alább sugallni próbáljuk, talán a legszembetűnőbb jellegzetességét jelenti. A kettős könyvvitel felfedezésével, az aranypénzverés újrakezdésével és a bank térhódításával, a társadalom, minden kétségen felül első alkalommal a történelemben, legalapvetőbb tartópillércinek egyikét a számok logikájában kezdi megtalálni.¹⁹

Nos hát, mit gondoljunk a zavarbaejtő és sokrétű XIII. századról, ahol nagyon sok földesúr és püspök már inkább kereskedő, mint a „bellatores” vagy „orantes” rendjének tagja? Ahol természetükénél fogva Nyugat-Európában szaporodnak a polgári városok, guildek és a vásárok? És mégis épp ez az a kor, amikor a három rend – a G. Duby által leírt – képzeletvilágban lebegő hűbérura kilép a fantázia szférájából, hogy a valóság világában találjon magának helyet.²⁰ Aquinói Szent Tamás „Summa”-jával a „középkori gondolkodás” ebben a korban éri el felmagasztalását. Európa így hát máris bevégzte a történelmi áttörést? Valóban a visszatérés reménye nélkül elszakadt a hagyományos fejlődés vonalától?

Ez – számunkra úgy tűnik – legalábbis elképzelhető. De a történelmi kategóriák pontatlanságának jelenlegi helyzetében képtelenek vagyunk határozottabbat állítani. Egy lényeges pont tulajdonképpen teljesen homályban marad, amelynek kellő megvilágítása tenné csak lehetővé, hogy felvázolhassuk a kérdésre adható választ. Mint emlékszünk, ez az a pont, mely Polányi érvelésének a magját alkotja. A nemzetközi nagykereskedelem bizonyosan létezik és virágzik. Ám ez semmi esetre sem jelent újdonságot az Antikvitáshoz, Bizánchoz, vagy az Iszlám korabeli példájához képest. Az igazi kérdés az, hogy e nagykereskedelem a társadalom jelentős hányadát érintve ezzel, milyen mértékben vonta áramkörébe a helyi kereskedelmet.

Ez az áramkört a XIII–XIV. században gyengének tűnik. „Létezett – írja Carlo Cipolla, megerősítve ezzel Polányit – egy távolsági kereskedelem és egy tisztán helyi kereskedelem, de nem létezett szinte semmilyen közvetítő kereskedelem. És mögöttes jelentéstartalmakban gazdag, hegeli modorú megfogalmazással hozzáteszi: „Univerzalizmusnak és partikularizmusnak egy különös keveréke dominált...a kereskedelem lényegében csak a luxuscikkek fogyasztásának arisztokrata igényén nyugodhatott”.²¹ Ezzel szemben, könnyebb megragadni azt, amit a modern piac felfedez, és ami – minden valószínűség szerint – e piacot valóban modernné teszi. Ezt pedig – ugyanazon gondolatmenetben maradván – a közvetítés szerepében jelölhetjük meg; közvetítés univerzalizmus és partikularizmus között, vagy konkrétan, bennünket leginkább foglalkoztató kérdéssel kapcsolatban a nemzetközi luxusereskedelem és a nép igényeit kielégítő helyi kereskedelem között. Egy ilyen közvetítés azonban nem jöhet létre, nem kristályosodhat ki, csak, ha egy hasonlóképpen közvetítő társadalmi csoport e feladatot magára vállalja, egy – szinte már meghatározásánál fogva²² – középosztály, melynek történelmi szerepe alig érzékelhető, s ugyanakkor valószínűleg mégis döntő. Ez a középosztály, mely a „dolgozók” – uralkodó elképzelések szerint mindenekelett differenciálatlan – csoportján belül szerez magának helyet, természetesen a városi polgárok osztálya. S bár diszkrétbben jelennek meg a történelem színpadán, ide tartoznak a földesurak és püspökök intézői és gazdatisztjei is. És főképpen talán a „földművelők” módosabb parasztsága, melynek tagjai – jegyzi meg G. Duby – a X. századtól kezdve már hangsúlyozzák azt a társadalmi és gazdasági távolságot, ami őket az egyszerű napszámosoktól, tanyásgazdáktól és a házas zsellértől (cottiers) megkülönbözteti.²³

Egy bizonyos marxista tradíció – az angolszász nevezetesen²⁴ – mindenekelett a kisárutermelés, majd a kapitalizmus valódi lánzsahegyét sokkal inkább ebben az intermedier helyzetű társadalmi csoportban látja, mint a nagykereskedő vagy pénzburzsoáziában, amely történelmi állásfoglalásában nagyon korán a hagyományos uralkodó csoportok érdekeihez kötve találja magát. A marxista történészek mégis – szükségszerűen – zavarodottan állnak a középosztály gondolata előtt. Nem sikerül kiszabadítani az elemzések mögöttes tartalmait, amelyek pedig – számunkra úgy tűnik – nagy potenciális igazságokat ígér. A M. Dobb és P. Swezy közti polémia jelenlegi állapotában nem tűnik túl dialektikusnak Swezyt követve, a kapitalizmus megjelenésének elsődleges okát a nagykereskedelem és piac felrobbanásában kell keresnünk? A kis- és középarutermelés folyamatos expanziójában találhatjuk ezt az okot, mint azt M. Dobb, R. Hilton és K. Takahashi állítja, vagy épp ellenkezőleg?²⁵ A vitát – igazat szólva – minden pillanatban az a veszély fenyegeti, hogy az önisméltés szűk körébe fullad. Egy intermedier csoport

valódi fellendüléséhez az kell, hogy a helyi piac és a nemzetközi piac összekapcsolódjék. A döntő kérdés, egy kazualista szemléleten túllépve az, hogy mikor és milyen körülmények között következett be ez az összekapcsolódás.

4) A nagy hanyatlás (1350–1450)

Bármilyen is volt a társadalom jellege és kereskedelmi fejlettségének foka a XIII. században, egy bizonyos: egy, még az 1350-es évek nagy pestisei előtt megindult depresszív mozgás takaréklángra állítja az európai gazdaságot, egészen a XV. század végi fellendülésig. A hanyatlás maga éghajlati, demográfiai, társadalmi-gazdasági okokra vezethető, vagy nagyobb valószínűséggel, több oldalról is determinált. Ezekről az okokról még hosszú ideig vitatkoznak majd. Ám a hatások és következmények problémája, melyet sokkal ritkábban és kevésbé határozott formában vetették fel, éppoly érdekes, ha nem érdekesebb. A történészek általában úgy tekintik ezt a periódust, mint egy lelassulás időszakát, egy pihenő vagy szusszanásnyi szünet idejét a már világosan kijelölt és hamarosan újrakezdett úton. Érdemes feltenni viszont a kérdést, hogy a népesség több mint egyharmadának halála, a bérek munkaerőhiány miatti megháromszorozódása ill. megnégyszereződése,²⁶ és az a tény, hogy az egy főre hármló váratlan örökségek megsokasodnak, nem lehettek-e a társadalmi pozíciók óriási újraelosztásának?²⁷

5) És azután a kapitalizmus?

Annyi mindenesetre bizonyos, és ebben a történészek többsége Marxszal is egyetért, hogy a XVI. századtól kezdve Nyugat-Európa félreérthetetlenül a kapitalizmus korába lépett. Egyesek, köztük F. Braudel szerint a kezdetek korábbra tehetőek. De mindenesetre mindegyikük úgy ítéli meg, hogy a XVI. századtól kezdve a kocka végleg el van vetve. Mi teszi lehetővé, és alapozza meg ezt a meggyőződést? Olyan – összefüggésükben eléggé elütő – részlemek együttese, melyek konvergenciája láthatóan, mennyiségi és minőségi ugrásról tanúskodik. Amerika felfedezése és a portugál majd spanyol arany beáramlása, az árak emelkedése, mely a városok polgárságának kedvez és ezzel összefüggésben leértékeli a földesúri jövedelmeket, a bekerítések, elsősorban Nagy-Britániában, de azután a kontinensen is lezajló mozgalma, és általánosabban, a nemzetközi cserekereskedelem jelentékeny térnyerése azon egységen belül, melyet I. Wallerstein világgazdaságnak nevez, és ami mostmár egyértelműen Európában jön létre.

Itt még érdemes lenne felvázolni – mégpedig F. Braudel aprólékos gondtal készített rekonstrukciója alapján – a polgári dinasztikák kialakulását és sorsát, mely hozzákötődik, az egymással versengő és a gazdasági élet szívének és tüdejének szerepében egymást követő kereskedő- és bankmetropoliszok sorsával. Kevésbé látványos, de kétségtelenül éppen ilyen alapvető jelentőségű a másik, F. Braudel által elemzett tendencia: ez a tendencia a falusi vásárokat²⁸ háttérbe szorítja a városi vásárok és üzletek javára, melyeket kezd rendszeresen ellátni az ekkortól már szilárdan gyökeret vert és szervezett nagykereskedelem.

Lassanként egyre határozottabban szükségessé válik, hogy különbséget tegyünk a még archaikus burok és a mögötte megbújó vérhő valóság között, mely utóbbi pedig a valódi modern piac és a kialakuló és konszolidálódó kapitalizmus valóságát jelenti. Ilyen burok, például a piaci áruforgalmat akadályozó illetékek és vámok sokasága – mely lefékézi a piacok közti szabad forgalmat –, és a piacok adminisztratív ellenőrzésének fenntartása; de ha megvizsgáljuk, ezek a vámok, melyeket 1726-tól a Forradalomig, majd ezrelék törölnek el, nagyon szerény mértékűnek bizonyulnak.²⁹ És főképpen, egyfajta megkettőződés révén – s itt nem véletlen idéződik fel bennünk a modern szocialista gazdaság képe – a XVII–XVIII. század folyamán mindenütt, a túlságosan ellenőrzött hivatalos vásárok felett „privates markets” jönnek létre. Magánvásárok, azaz a nagykereskedők és a termelők közötti, illetve nagykereskedő és nagykereskedő közti közvetlen és szerződéses kapcsolatok egyre inkább bővülő köre.³⁰

Ezekkel a magán piacokkal kapcsolatban Braudel végülis az „ellen piacok” elnevezés mellett dönt, hisz, mivel azok a spekulációra épülnek – magyarázza – végsősoron eltorzítják a piac „valódi”

(szabályok szerinti) működését. Sokkal inkább a kapitalizmus, mint a piaccgazdaság fogalma alá tartoznak.

Így újra szembetaláljuk magunkat a sztálini fogalomrendszerrel, mely tanulmányunk kiindulópontjával szolgált, és amely a piaccgazdaság örökkévalóságával szemben a kapitalizmus újkeletű elkorcsosult jellegét állítja. Ennél a tételnél, mely ki nem mondottan a modern történetírást és – még világosabban és szisztematikusabban – a braudeli gondolatmenetet is inspirálta, érdemes most megállni.

C) A braudeli fogalomrendszer

Fernand Braudel újabban publikált műve³¹ több okból is különleges figyelmet érdemel. Semmi kétség, a szóbanforgó mű arra hivatott, hogy a klasszikusok sorába kerüljön. I. Wallerstein művével együtt, amellyel egyébként közeli rokonságban áll, a modern történelemtudomány modernitásunk gazdasági gyökereit kutató legambíciózusabb vállalkozásainak egyike. Figyelembe véve azt, hogy a szerző nem riad vissza sem a megelőző, sem a későbbi következő korszakra való kitekintéstől, a tanulmányozott időszak, a XV–XVII. század valóban döntő fontosságúnak tűnik e kutatási cél tekintetében. Ha Európa sajátos utat nyit, akkor az úttörés kezdetének időpontja – fogalmazza meg ironikusan Fernand Braudel – valahová 1400 és 1800 közé tehető.³² Tegyük hozzá, hogy választott alapállása, mely szerint nem kívánja magát csupán Európa történetére korlátozni, hanem a világ gazdasági helyzetének egyfajta mérleget szándékozik felvázolni, még inkább növeli vizsgálódása érdekességét, hiszen így összgyűjti az összehasonlító elmélkedéshez szükséges anyagot. Végül Fernand Braudel szerepének jelentősége az Annales iskola mozgalmában tudományos látószögének szélessége és briliáns frói stílusa, mindez elég jól jelzi, hogy a mű még hosszú ideig a piac, a kapitalizmus és általánosabban korunk társadalmainak történetét érintő viták kötelező és kikerülhetetlen átkelő pontjainak egyike marad. Kellőképpen tanúskodik erről egyébként az az egybehangzó, rendkívül kedvező fogadtatás, melyben a mű részesült.

Mindjárt az elején bevalljuk azonban, hogy mi nem osztjuk fenntartások nélkül ezt a lelkesedést és egyszerűen jelezzük e fenntartások lényegét. A három lehetséges megoldás közül, melyek a – kezdetben szükségképpen önkényes kronologikus határokkal meghatározott periódusról számot adni kívánó – történész számára kínálóznak, szerintünk Fernand Braudel a legvitathatóbbat választotta. Az első az lehetett volna, hogy bemutatja a kiválasztott időszakot, megpróbálva kibontani annak belső koherenciáját (vagy inkoherenciáját), „szinkron” történetét, ha egyáltalán ez a kifejezés alkalmazható kettő vagy több évszázad távlatában. Konkrétabban arról van szó, hogy a történész mutassa be a mi nyelvünkön és kategóriánk szerint, modern látásmódunk számára érthetően azt, hogy az akkor élő emberek hogyan élték meg és látták korukat, saját maguk mércéjéhez, és nem a mi mércénkhez viszonyítva. Különleges epizódokra alkalmazva és nem kívánva rekonstruálni egy korszak egészét, L.Febvre „Luther” és „Rabelais” c. művei nagyszerű példát adják ezen első megoldásnak.

A második azt célozza, hogy az adott korszakot egy korábbi korszakkal vagy ugyanazon kor más térségének történelmével összehasonlítva felkutassa és megvilágítsa a különbségeket, töréseket, és az újat hozó változásokat. A két lehetséges módszertani választás egyike sem hiányzik Braudel művéből. De ezek egy harmadik, ki nem mondottal szemben: ennek lényege pedig az, hogy a kiválasztott időszak jelenét nem a saját jelenével vagy múltjával, hanem jövőjével veti össze. Másképpen fogalmazva Braudellel együtt egy ki nem mondott retrodiktív történelemszemlélettel találjuk szembe magunkat, mely az események vagy intézmények viszonylagos súlyát, azok későbbi alakulásáról ill. aktuális jelentőségéről szerzett ismereteinek függvényében határozza meg. Ez volt, mint tudjuk Marx módszere, mely azon a posztulátumon nyugodott, hogy az ember anatómiája a majom anatómiájának a kulcsa. De Marx inkább arra törekedett, hogy a modern kapitalizmus magyarázatát adja, mint hogy történetírásba fogjon.

Itt tehát Braudel lényegében, a kereskedelem retrodiktív történetét adja kezünkbe. A tanulmányozott periódust annak a modern embernek a szemével nézi, aki már határozottan tisztában van azokkal az immáron kérlelhetetlen szigorú kényszerekkel, melyeket a kereskedelem

erőltet rá a nemzetekre. Nehéz viszont, a művet olvasva, megfajteni, hogy mit jelenthetett a XVI–XVII. században nemesnek, munkásnak, napszámosnak, házas zsellérnek (cottier) vagy akár kereskedőnek lenni. Ezekkel a kereskedőkkel kapcsolatban sokszorosan kimutatták, hogy tudtak írni, olvasni, számolni, de arról alig esett szó, hogy ők maguk milyen értelmet adtak életüknek, s ez talán mégsem teljesen közömbös, még egy önmagát „gazdaságcentrikus”-nak valló történetírási számára sem. A komparatív vizsgálódás szüntelenül jelen van, de amennyire csodálatra készítenek a felvonultatott tudományos erő, épp annyira meglepődhetünk azon, hogy az a leggyakrabban befagyasztja a már megkezdett vitákat. Talán mert – gondolhatja magában Braudel – nem is igazán lenne min vitatkozni. A különböző birodalmak, nemzetek vagy városok között, mindent összevetve csupán csak viszonylagos előnyről vagy lemaradásról beszélhetünk. Vitatkozhatunk az előny vagy lemaradás okairól, de ennek az általános mozgással szemben kicsi a jelentősége. E mozgás értelmét pedig a piac és a kereskedelem ellenállhatatlan expanziója jelenti. Azon sem kell csodálkozni, hogy a piacnak ez a retrodiktív története, mely a piac természetes voltának és a hagyományos piaci formák ill. a modern piac szubsztanciális egységének kettős axiómájára épül, elsősorban mint kvantitatív történelem jelenik meg.³³ Az olvasó nem szalaszt el semmit abból, amit – a források ismeretének jelenlegi helyzetében – az Angliában ebben és ebben az évben megnyitott vagy berekesztett vásárok számáról, az egy adott napon, adott itáliai kereskedő által megrendelésre szállított gyapjú, ill. egy adott flamand és adott német cég között cirkuláló váltók mennyiségéről tudhatunk. Annál nehezebben fogja át a társadalmi rend egészét, melynek belsejében ezek a strukturális mikro-események helyet kapnak és értelmet nyernek.

Ez az objektivistá és kvantitativistá elfoglaltság érthetőbbé válik, ha visszavezetjük s fogalomrendszerre, amit F. Braudelnak sikerül világosan és határozottan megfogalmazni – s érdeme ez –, míg az más – vele azonos alapon álló – történészeknek a leggyakrabban csak áttételesen nyer megfogalmazást.

1) Világbirodalmak és Világgazdaság

Ez a tiszta elméleti alapra való törekvés két fő tengely mentén valósul meg. Az első, melyet I. Wallerstein, és közvetve az imperializmus³⁴ néhány általa inspirált marxista teoretikusa ihlette, a világgazdaságok és a világbirodalmak megkülönböztetésén alapul. Érdemesebb lenne egyébként világgazdaságról beszélni, mivel csak egyetlen valódi példája létezik, az, amely – Wallerstein szerint – a XVI. században Európában rendezkedik be, hogy aztán kiterjedjen az egész világra. A világgazdaság és a világbirodalmak (India, Kína, Irán, az Ottomán Birodalom, a cárok Oroszországa) a nemzetközi munkamegosztás összetett és viszonylag zárt rendszerei. Ami ezeket egymástól megkülönböztet, az az – magyarázza Braudel és Wallerstein –, hogy a birodalmak esetében a munkamegosztás és az áruforgalom kiterjedésének határai majdnem tökéletesen egybeesnek egy politikai és kulturális uralmi rendszer határaival. Ezzel szemben, épp a kereskedelem logikájának nemzetközi dimenziója és a politikai uralom nemzeti strukturálódása közti eltérés, sőt űr az, ami a világgazdaság specifikumát adja. Míg gazdasági szinten egyesült, a politika szintjén részekre szakadt.³⁵ Ha e központi tematikához hozzákapcsoljuk egy centrum, egy periféria és egy intermedier övezet minden világegységén belül végrehajtható megkülönböztetését, és ha feltárjuk e körök bármelyikébe való tartozás megfelelő társadalmi és gazdasági kihatásait, kétségtelenül hathatós és nélkülözhetetlen elméleti munkacszközkhöz jutunk. Azt sem kétli senki, hogy a Nyugat történelmi egyedisége a nemzetállam és egy – a társadalmi rend alól felszabaduló – gazdasági rend egyidejű megjelenéséből következik. Mindamellet a birodalmak és világgazdaság közti megkülönböztetést – ha megvilágosító értékű – tovább kell gondolni, hogy túlléphessünk az egyszerű ténymegállapítás stádiumán. Komolyan venni és levonni belőle minden következtetést annyit jelent, mint feltárni, hogy a termelés és a kereskedelem logikája miben és miért bizonyul különbözőnek az egyik és a másik esetben. Ez, úgy tűnik, derékba tör a történelem folyamán önmagával szubsztanciális azonosságban létező gazdasági rend posztulátumát.

2) A gazdaság hármass felosztású elmélete

Braudel második elméleti tengelye véleményünk szerint épp, mivel lényegtelennek tünteti fel a világegységek két típusa közti különbségtételt, ellentmondásba kerül az elsővel. A gazdaság, a kifejezés szélesebb értelemben véve elsősorban három további, igen különböző alkategóriára oszlik – magyarázza Braudel – melyek az „anyagi kultúra”, a kereskedelem és a kapitalizmus kategóriái. Ez az a hármass felosztású elmélet, amellyel kapcsolatban Braudel azt mondja, hogy hosszú ideig habozott, míg végülis magáévá tette, ám habozásának okairól nem világosít fel bennünket.³⁶

Az alsóbb szinttel kapcsolatban látszólag semmi probléma. Ez itt a közvetlen termelés, az önellátás, az áruk és a szolgáltatások nagyon kis sugarú cseréjének szintje lenne.³⁷ Ám ha ezen jobban elgondolkozunk, a dolgok sokkal kevésbé világosak, mint amennyire annak látszanak, főképp, ha figyelembe vesszük, hogy magának a cserekereskedelemlnek a fogalma is tiszta absztrakció, és hogy egyetlen társadalom sem élt soha szorosan vett önmagábazártságban, megfordítva a külvilággal – legyen ez bár a legtávolibb külvilág – összekötve mindenféle kereskedelmi kapcsolattal.

Az első szint túlságosan korlátozó értelmű meghatározása az, ami – visszahatásképpen – lehetővé teszi Braudel számára, hogy – szerintünk éppolyan eltúlzottan – terjessze ki a kereskedelem és a piac szintjeként meghatározott második szint érvényességét. A cserekereskedelem nagyon is mítikus képzetéhez való visszatérés így hát – úgy tűnik – szorosan összefügg mindenféle csereforma piaci csereére való szűkítésével. Ilyen körülmények között nem esodálkozhatunk azon, hogy a piac – Braudel számára – a par excellence gazdaságot, jobban mondvá a gazdaság egy, bizonyos „természettől fogva létező” formáját jelenti, melyet megtalálhatunk mindegyik – az egyszerű önellátás küszöbén már túljutott – társadalmi formációban.³⁸

Az igazat megvallva Braudel ingadozni látszik a piaczgazdaság két koncepciója között: az imént említett elképzelés – mely szerint minden csere árucikknek csereje – és a gazdasági fogalomrendszer egy másik, technikusabb és visszafogottabb koncepciója között. Ez utóbbi szerint csak abban az esetben beszélhetünk piacról, ha kereslet és kínálat konfrontálódásáról van szó, és az árak ennek a konfrontációnak nyomán alakulnak. „Történelmileg – írja Braudel, Polányi bírálatainak szándékával – attól kezdve kell piaczgazdaságról beszélni, hogy egy adott körzet piacainak viszonylatában megvalósul az árak fluktuációja és összhangja”.³⁹

A piac e két felfogása közti különbség azonban minimális jelentőségű, hiszen az „Antikvitás óta fluktuálnak”? A XIII. században már azonos módon hullámanak egész Európában.⁴⁰ Ugyanaz az ingadozás érvényesül Kínában, az iszlám országokban, Indiában, sőt Afrikában, melyek prekolonialis gazdasága ezek szerint „tökéletes piaczgazdaság lenne”.

Pedig, ha az árak mindenütt összhangban fluktuálnának és a piac már hosszú ideje egyetemes voltáról tanúskodnak, hirtelen nem igazán értjük a világgazdaság és a világbirodalmak gazdasága közti, fennhangon hirdett különbséget. Kivéve persze, ha a törés egy következő, harmadik szinten, a kapitalizmusban következik be.

A kapitalizmus valójában – amint azt Braudel látja – nem a meghosszabbítása, sokkal inkább tagadása a piaczgazdaságnak. Egyfajta marxista vagy sztálini szemléletből örököltén újra találkozunk itt a cezúrával, mely a kizsákmányoló kapitalizmust szembeállítja kisárutermeléssel és a piac igazi törvényeivel, amelyeket a termelői árrá és a tiszta alapelvtől való más eltévelyedésekké nem korcsosult értéktörvény szintetizál.⁴¹ Hiábavaló lenne elhallgatni, hogy egy ilyen típusú fogalomalkotás jelentősége éppen olyan közvetlenül mutatkozik meg politikai vagy ideológiai, mint elméleti szinten. Braudel a maga részéről arra a konklúzióra jut, hogy maximálisan szabad utat kell adni a piaczgazdaságnak, megszabadítva azt a rajta élősködő haszontalan képződményektől, mint a tőkésosztály, vagy a bürokratikus állam. Ami a piac örökkévalóságát hirdető látásmódon kívül alapot teremt arra, hogy Braudel a piac és a kapitalizmus egy nagyon sajátos és igen kevésbé marxista koncepciója. A kapitalizmus – vélekedik – nem a termelésben, hanem a forgalmazásban születik.⁴² A kapitalizmus akkortól jelenik meg, mikor a közvetlen vevők és eladók közé egy harmadik élkelődik, a kereskedő, és ez különösen akkor igaz, ha ez a harmadik egy pénzügyi közvetítő, egy pénzkereskedő, egy bankár. A kapitalista profit tehát, természeténél fogva, spekulatív

jellegű. Egyáltalán nem kereskedelmi egyenértékek cseréjében realizálódnak, hanem a kapitalista közvetítőnek abból a lehetőségéből ered, hogy a saját maga hasznára meghamisíthatja a kereskedelmi csere törvényeit. Mintha azt mondaná Braudel: szüntessék meg a közvetítőket, és ezzel megszüntetik a kapitalizmust, nem őrízve meg mást, mint az igazságos piacot. Vagy, hogy igazi piac csak kereskedők nélkül létezhet!

Európa tehát csakis annak köszönhetné történelmi egyediségét, hogy a kapitalizmus betört a kereskedelmi csere színpadára. De mely korban és miért hagyja el a kapitalizmus a piaccal közös termőtálat? Nem azt látjuk-e inkább, hogy az áruforgalom térnyerése kezdettől fogva együttjár az áruforgalom közvetítőinek megsokszorozódásával?⁴³ Két központi és egymással összefüggő kritikai ellenvetéssel kell hát élnünk Braudellel szemben.

1) A piaccgazdaság és a kapitalizmus közti megkülönböztetésnek csak akkor lehet értelme, ha azt egy közös egységen belüli különbségként fogjuk fel. A valódi piaccgazdaság nem létezhet az azt meggyökereztető kapitalizmus egyik vagy másik formája nélkül.

2) Mivel a kapitalizmus egyediségével a piac egyetemes létezését állítja szembe, Braudel kétségtelenül hajlamos jelentősen túlbecsülni a XIX. század előtti európai társadalom merkantilizálódásának fokát.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Comment on écrit l'histoire du marché. In: Callié, A.: Suspendeurs et misères des sciences sociales, Genève - Paris, 1986. 151 - 171.p.)

Jegyzetek

1. J.Sztálin, „A szocializmus gazdasági problémái” Éditions Sociales, 1952. 34. oldal.
2. A két alapvető mű egyike Polányi K.: „The Great Transformation” c. könyve, másik pedig a „Trade and Markets in the Early Empires” c. kollektív munka.
3. A pszeudo-áruccikk fogalmával Polányi (C. Castoriadis előtt, aki majd ugyanezt az utat követi) implicite előkészítette a marxista gazdasági elmélet kritikáját, és általánosabban minden gazdasági elméletét, melyek legfőbb gyengesége, hogy azt a látszatot akarják kelteni, mintha a föld, a munka és a pénz a többihez hasonlóan valódi áruccikk lenne. Egyébként Polányi piaccról alkotott koncepciója tulajdonképpen közel áll a kapitalizmus marxista koncepciójához.
4. A nagykereskedelem és a nemzetközi csere színhelyeül, a Polányi által „Ports of trade”-nek nevezett helyek szolgálnak, melyek valóban lehetnek kikötők, de lehetnek városállamok, vagy kis királyságok, vagy a nagy birodalmak érintkezési pontjainál található vámmentes övezetek.
5. A Seuil kiadásában jelent meg.
6. Le Pain et le Cirque, Ed. du Seuil.
7. V.ö. M. Dobb (kiadó: Maspero), „Études sur le développement du capitalisme” c. művén kívül a következő munkát: „Du feudalism au capitalisme. Problemes de la transition, 2 tomes, Maspero kiadó.
8. V.ö. J. Baechler, „Les origines du capitalisme, N.R.F.Coll. Idées. N.Elias, „La civilisation des moeurs. La société de cour”, és „La dynamique de l'Occident”, Calmann-Levy. A nyugati gazdaság egyediségének problémájával kapcsolatban meg kell említenünk más, még mindig nem történészektől származó műveket: Louis Dumont, „Homo Aequalis (NFR), és A.O.Hirschmann, Les passion et les intérêts (P.U.F.).
9. Természetesen vannak kivételek, mint pl. Paul Veyne, aki szorgalmas párbeszédet folytat M.Mauss-szal és Polányival. Vagy mint F. Furet, aki a francia forradalommal kapcsolatos gondolataiból jelentős részt szentel egy Tocqueville-ről, ill. Cochin-ről folytatott vitának. V.ö. Penser la Révolution française (NRF).
10. V.ö. pl. a Roberto S.Lopez által a „La évolution commerciale dans l'Europe médiévale” c. művében adott összegzés. Paris, Aubier-Montaigne 1974, a 17. és következő oldalak.
11. V.ö. Histoire économique et sociale du Moyen Age (P.U.F.), és Mahomet et Charlemagne, Paris, 1937.
12. V.ö. Robert Latouche, Les origines de l'économie occidentale, Albin Michel, coll. L'Évolution de l'Humanité, 1970, 162 és köv.old.
13. Georges Duby, L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval, Flammiron, coll.Champs, 2 tomes, tome I, 214 - 215.
14. U.o. II.köt. 134.o.
15. G. Duby, u.o., II.köt. 77.o.
16. R.S. Lopez, i.m. 87.o.
17. U.o. 94 - 95.o.

19. Néhány jelzés: Amalfiban a IX. századtól kezdve feljegyzések tanítják, hogy arany ellenében kereskedők földet vásároltak (Braudel, III, 8.o.). Genova a XIII. század elején kezd újra aranyérméket verni, Firenze 1250 körül követi példáját. Ugyanígy Firenzében találunk a kettős könyvelés első nyomaira. Ezek a XIII. század végére mennek vissza (Braudel, III. kötet, 105.o.). Még ha Itália egészen bizonyosan előnyben volt is, ne higgyük, hogy egyedül itt jelentkezett a mennyiségi számbavétel törekvése. Guy Bois jelzi, hogy Normandiában, 1380-tól kezdve a könyvelés felváltja a kartulárékat (okirat jegyzéket). G. Bois „Crise du féodalisme, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, coll. Références, 1981.
20. Georges Duby, Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme, Bibliothèque des Histories, N.R.F., 1980. A Bouvines-i csatát követő időben – jegyzi meg – a „három társadalmi funkció alapeve egy intézményes mechanizmusban és a rendi társadalom konkrét szervezetében kezd testet öltetni”. Ez az elv alig biztosít tényleges helyet a kereskedőknek.
21. Carlo Cipolla, Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World, Fifth to Seventeenth Centuries, New York, Gordian Press, 1967, 57.o. Idézi: I. Wallerstein, The Modern World System Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the XVIIth Century, Academic Press, Inc; International Edition, 1974, 19.o.
22. Az igazi „univerzális osztály” (Allgemeiner Stand) szemben azzal, amit Hegel gondol, nem a „bürokrácia”, hanem a középosztály, amelynek a bürokrácia csak egy alcsoportja és egyben kifejeződése. Marx azt mondta, hogy ennek az „univerzális osztály”-nak igen sajátos érdekei voltak.
23. G. Duby, L'économie rurale..., i.m. 212. o.
24. V.ö. Franciaországban Guy Bois hasonló értelmű tetteit; i.m.
25. V.ö. „Du féodalisme au capitalisme”, i.m.
26. Mint Marx már megjegyezte, a munkások valódi aranykoráról van szó. Általánosabban, Braudel jegyzi meg, hogy valószínűleg a XIX. századik a nép gazdaságának foka fordítottan arányos a népesség növekedésével.
27. Ezt sugallják a „Paysans du Languedoc” bizonyos fejezetei is. coll. Champs, Flammarion, d'E.Leroy-Ladurie.
28. Braudel, II.köt., 15.o.
29. V.ö. Braudel, II.kötet, 32.o. A köz- és magánpiac közti megkülönböztetést A.E. Everitt: The Market Town, a „The Agrarian History of England and Wales” c. művében.
30. Id. mű, II.kötet, 113.o.
31. Fernand Braudel, Civilisation matérielle, économique et capitalisme XVe – XVIIe siècles, 3 kötet, Armand Colin, 1980.
32. U.o. II.kötet, 9.o.
33. Nem lesz számunkra meglepő, mennyire csálóka ez az elméleti vita, ha felidézünk, hogy Braudel eltökélten empiristának vallja magát: „Ezt a művet a teórián, mindenféle teórián kívülinek képzeltem el”. I.köt. 9.o.
34. Nevezetesen A. Gunder Franck-ről van szó.
35. A világgazdaság koncepciójának nézőpontja szerint az egyetlen valódi társadalmi egység ezentúl a világtársadalom. Valójában úgy tűnik, hogy a modern nemzeti állam felfedezése szorosan kapcsolódik a kereskedelem térhódításához. Wallerstein, Y. Renouard-t idézve kimutatja, hogy a határok, melyek főbb vonalaikban még ma is meghatározzák Franciaországot, Angliát, Spanyolországot, mennyiben tekinthetők 1212 és 1214 között lezajlott csatározások eredményének. S hozzáteszi: „Ebben a korszakban döntenek nem csupán a határok megválasztásáról, de, s ez még sokkal fontosabb, arról is, hogy egyáltalán legyenek határok”. V.ö. Y.Renouard: Hogyan kristályosodtak ki a XIII. sz. elején a modern Nyugat-Európa végeleges vonásai, in Annales de L'Université de ..., XXVIII.1.jan. – mars. 1958., Wallerstein által idézve: 32.o.
36. Braudel, I. 8.o.
37. „(A piacnak) ez a mindenütt jelentővő mivolta a bizonyította annak, hogy az – árnyalatnyi különbségektől eltekintve mindenütt azonos – piacgazdaság szükségszerű, spontán, egyszóval magától értetődő alapja minden társadalomnak, amely már egy bizonyos terjedelmet meghaladott. Alighogy ezt a küszöböt elérte, a cserekapcsolatok, a piacok és a kereskedők szaporodása már magától bekövetkezik.” Braudel, II. 535.o.
39. id. mű II. 195.o. Ís Braudel pontosítja: „Európa már a XV. századot megelőzően kizárta a kereskedelmi csere legarchaikusabb formáit. Az árak, melyeket ismerünk, vagy melyeknek létét feltételezzük, olyan árak, melyek már a XII. századtól kezdve fluktuálnak, bizonyítva, hogy már egymással kapcsolatban álló, város és város közötti kapcsolathálózat vázának metszéspontjait adó 'modern' piacokról van szó. Hellyel-közzel léteznek még falusi piacok a XV. században, de számuk elhanyagolható. A nyugati város mindent elnyelt, mindent alávetett törvényének...A piac fogaskerékrendszerének egyik alkatrésze lett.” II.14.o. Mindez helytálló és meggyőző megállapítás. De mivel Braudel maga jegyzi meg máshol, hogy „Nyugaton a kapitalizmus és a város valójában ugyanaz a dolog”(1453.o.), arra kell következtetnünk, hogy ami – nevezetesen a falusi piacok eltűnésén keresztül – kiépül, az nem a piacgazdaság, hanem már a vidék alárendelődése a születő kapitalista gazdaságnak.
40. id. mű, II. 195.o.
41. Legyünk igazságosak: Braudel maga nem használja ezt a terminológiát, mégis ez megfelel azoknak a gondolatoknak, melyeket állásfoglalása szükségképpen magába foglal.
42. id. mű, II. 200.o. Így beszél Braudel „kereskedelmi értéktöbblet”-ről, ami bizony kevéssé keresztényi, bocsánat, marxista dolog. Ugyanezen gondolatmenettel, szerinte, az iparnak, mivel az szintén a termelés oldalán szerepel, belső lényegét tekintve semmi köze a kapitalizmushoz.
43. Braudel úgy állítja be, hogy „a (piac)gazdaság és a kapitalizmus közötti szektorális elkülönülés Európában konstans tényező a középkortól kezdve”(II.197.o.). Elkülönülés, talán, de az nem akadályozza meg, hogy a kettő együttjérjon.

FRED HIRSCH:

A LIBERÁLIS PIAC MINT ÁTMENETI ESET

A „ki mit kapja” kérdésének jelenlegi megoldatlanságát és a piaci gazdaság működési zavarait egyaránt úgy tekinthetjük, mint egy, a történelemben mélyen gyökerező folyamat felszíni megnyilvánulásait. Régóta lappangó konfliktus kerül itt felszínre.

17. századi angol kezdetei óta sajátos problémája a liberalizmusnak az, hogy meghatározatlan gyakorlóinak köre. Lényegében a középosztályok mozgalma volt, a király és arisztokrácia politikai hatalma elleni harcában azonban alulról jövő támogatást élvezett, követeléseit népmozgalom tette magáévá. A győztes burzsoá forradalom vívmányai három fő területen – polgári szabadság, politikai jogok és gazdasági lehetőségek – elterjedtek alsóbb szinteken is, ennek mértéke és üteme azonban jelentősen eltérő volt.

Elsőnek a polgári szabadságjogok váltak közkinccsé, ez alól jelentősebb kivételt csak az Egyesült Államok nem fehérbőrű lakossága jelentett. Majd a 19. század nagy küzdelmei meghozták a politikai jogokat is. A század végére világossá vált, hogy a liberálisok kezdeményezte választójog-kiterjesztésnek nem lehetnek osztrályhatárai. Önálló mozgatóerőt kaptak azok az elvek, amelyek a középosztály számára megkönnyítették és törvényesítették a politikai hatalom megszerzését. Így a burzsoá politikai hatalmat saját győzelmé kezdte aláírni. Az általános választójog végső kivívásához az utolsó lökést az első világháború adta meg, azzal a korábban példátlan felhívással, amelyben az állam az összes dolgozó férfi és nő együttműködését kérte. Nagy-Britanniában mindkét világháború tartósan és jelentősen kiterjesztette a politikai hatalomban ténylegesen részt vevők körét, értve ezalatt a népességnek azt a hányadát, amely törvényesen követelhet részvételt az államhatalom gyakorlásában.¹

Az Egyesült Államokban a teljes körű politikai jogok kiterjesztése az egész felnőtt lakosságra ténylegesen a 60-as évekbeli választókereteket újraszabályozó törvényhozó gyűlésekkel és az 1965-ös Szavazási Jogok Törvényével fejeződött be. A középosztály esetében a politikai választójog megszerzése követte a gazdasági felemelkedést. Többé-kevésbé gazdasági erejük következménye, a gazdasági realitás politikai elismerése volt. A munkásosztály és a szegény, vagy hátrányos helyzetű etnikai csoportok esetében az egyenlő politikai jogok megszerzése megelőzte a gazdasági felemelkedést. Az állampolgári és politikai jogok teljes egyenlősége a gazdasági teljesítmények feltűnő egyenlőtlenségével járt együtt. Ez a meg hasonlottság létrehozta saját dinamikáját. Az érintett egyének és csoportok meg nem szűnő gazdasági hátrányai korlátozták formális jogaik érvényesítését a teljes politikai hatalom megszerzésére, mivel annak is gazdasági hatalom az alapja. Követelni kezdték a gazdasági lehetőségek egyenlőbb elosztását politikai intézkedések útján, vagyis „egyenlő gazdasági lehetőségeket”; e követelés ereje annyira megnőtt, hogy az egyenlőbb gazdasági elosztás érdekében politikai intézkedéseket kényszerítettek ki.

A hagyományos liberális elemzés éles különbséget tesz az egyenlőség alábbi két kritériuma között: a lehetőségek egyenlősége, amelyik azt az általánosan helyeselt elvet jelenti, hogy a verseny kezdetén mindenki egyenlő eséllyel induljon és a végeredmény egyenlősége, amit egy sokkal radikálisabb és lényegesen többet vitatott koncepció javasol, amely szerint a verseny végeztével az eredmények azonosak kell legyenek.

A különbségteltet feloldja annak eldöntetlensége, hogy mit jelent az egyenlő indulás, vagy – és ez végsősoron ugyanazt jelenti – hogy a verseny során milyen képességek bizonyulhatnak hasznosnak.² Következésképpen, egy látszólag meghatározható fogalom keresése során eljutunk egy gyakorlatilag meghatározhatatlanhoz.

A fenti gondolatsor töltötte el félelemmel szkeptikusok hosszú sorát, Edmund Burke-vel és Alexis de Tocqueville-lel kezdődően. A tulajdonosok választójoga lehetővé tette a nincstelnek szavazati jogának megadását is. A tulajdonnal nem rendelkezőket nem korlátozná annak a kockázata, hogy a fennálló társadalomban rendelkeznek veszítenivalóval. Felelőtlenségük és

tudatlanságuk miatt azután az államtól a lehetségesnél többet követelnének. Azt akarnák, hogy állami kárpótlást kapjanak olyan hátrányért, amelynek oka a természet. A nép nem nyugodna bele abba, hogy a politikai vezetés és gazdasági erő olyanok kezében legyen, akik megértik ezeket a realitásokat. A nép jobb jövőt ígérgető demagógok befolyása alá kerülne, ami előbb-utóbb veszélybe sodorná a jólét gazdasági és politikai alapjait.

Ezek a félcélmek mélyen gyökerestek a liberálisok gondolkodásában.³ Megerősítették John Stuart Mill fenntartásait a választójog teljeskörű kiterjesztését illetően. Ezért tartott Walter Bagehot attól, hogy a választójoggal újonnan felruházott munkásosztály nem követné a kis boltosok példáját a rang és gazdagság magasabbrendű bölcsességébe való belenyugvásban, így az út nyitva állna „az alsóbb osztályok politikai szövetségre lépéséhez, (ami) létét és céljait tekintve egyaránt förtelmes gonoszság”.⁴

I.

Keynes volt az, aki – szinte mellékes módon, a versailles-i békeszerződést elítélő írásának bevezető részében – felfedte a mélyebb okát annak, miért okozhatja a politikában való általános részvétel az egyensúly felborulását. Szokatlan módon, neomarxista kategorizálást használva, azt állította, hogy az 1870. és 1914. közötti aranykorban az európai gazdaságok azért érthettek el rendkívüli előrehaladást, mert a tőkésck számára megengedték a közösen megtermelt javak nagyobb részének kisajátítását, a dolgozó osztályokat pedig kényszerrel, rábeszéléssel vagy hízelgéssel rávették arra, hogy csak nagyon kis részt követeljenek.⁵ Ennek a gyakorlatnak hallgatólagos feltétele és társadalmi racionalitása az volt, hogy a tőkésck az elsajátított többletterméket ne fogyasszák el, hanem juttassák vissza a tőkefelhalmozás folyamatába. A munkásoktól el kellett orozni jogos részüket, a tőkéscket pedig orvul megakadályozni felduzzasztott részesedésük élvezetében, mert csak így lehetett az össznépi torta méretét akkorára növelni, hogy idővel mindenkinek szép szelet jusson majd belőle. De 1919. borús napjaiban Keynes úgy látta, a kettős elorozás lelepleződött: „A háború feltárta azt a lehetőséget, hogy mindenki fogyaszthasson és megmutatta annak hiábavalóságát, hogy sokan megtartóztassák magukat. De ráirányította a figyelmet arra az általa nem említett területre is, ahol a hallgatólagos egyezés csorbát szenvedett: arra, hogy a munkások és tőkésck együttes önmegtartóztatásának eredményeként létrejött tőkejavak kizárólag a tőkésck birtokába és ellenőrzése alá kerültek.

Világos volt, hogy veszélyes lenne nevén nevezni az elorozást.

Ha mindenki gyümölcsöket akarna, a fa léte kerülne veszélybe. Mindamelllett a korábban létezett egyensúly és visszafogás alapjait csupán olyan „instabil pszichológiai feltételek” képezték, amelyek ha egyszer megszűnnek, többé nem állíthatók helyre. A polemikus szándék, ami Keynest arra inspirálta, hogy ezt az áttekintést beillesse a „karthagoi” béke elleni támadásába, hozzájárult ahhoz, hogy e gondolatok jelentősége nem kis részben még saját maga előtt is rejtve maradjon. A kapitalizmus saját eredményei által szabályozott racionális rendszer, s mint ilyen, nem állhat elő nyíltan azzal, hogy legfontosabb eredménye a „ki mit kap” kérdésének rendezése.

A piaci kapitalizmus működését megkönnyítő erkölcsi vákuum egyben aláásta annak hosszútávú stabilitását. Hogy ezzel megbírkózzon, a rendszer tükör-logikára kényszerült. Keynes koncepciója szerint viszont mindent nyugodtan felfedhet akkor, mikor saját sikerei következtében már mindenkit el tud látni elegendő földi jóval. Így a keynesi rendszer vége, csakúgy, mint Marx rendszeréé, a gazdasági szűkösség megszűnésétől függött.

Mégis, a kapitalizmus és a fogyasztásorientált szocializmus egyaránt olyan dinamizmussal bír, amely lehetetlenné teszi a gazdasági szűkösség megszüntetését az anyagi javak termelékenységének növelése által. A jobb helyzetért folytatott versengés erősödik, s ez már magában további anyagi szükségleteket teremt. Ez a káros interakció visszatérő témája ennek a könyvnek. Mindenesetre a gazdaság outputjaira vonatkozó követelések problémája az utóbbi fél évszázadban sem vesztette el aktualitását egy pillanatra sem.

Visszatérve a történelmi áttekintéshez, a gazdasági követelések különösen sürgetővé váltak az első világháborút követően. A téma aritmetikai megközelítése ekkor kezdte a nemzeti jövedelem eloszlására vonatkozó becslések formáját öltetni. Az eloszlás piramis alakot mutatott, ez pedig azt

jelentette, hogy a csúcs leemelésével nem nagyon lehetne az alapot növelni. „A piramis optikai csalódást okoz, amely miatt a csúcs magassága túlzottan, az alap szélessége pedig elenyészőnek tűnik.” – mondta R. H. Tawney (1931-ben), arra a „tiszteltetreméltó kísérletre” utalva, amely időről időre feltűnik napjainkban is.⁶

A gazdasági fejlődés megszüntette a dolgozó tömegek nyomorát, a szegénységet, mint alapvető biológiai szükségletek kielégíthetetlen maradását, pedig csak öregek vagy testi fogyatékosok kisebbségi csoportjainál hagyta meg. Az alap elkeskenyedett, a tömeg feljebb vándorolt, így a fejlett gazdaságok jövedelemeloszlása csúcsára állított rombuszra ábrázolható. Az a politikai gazdaságtan, amely az európai merkantilizmusból és az ipari forradalomból nőtt ki, ilyen módon egymással ellentétes jellemzők kombinációját dolgozta ki:

1. Gazdasági hajtóereje alapvetően a piaci kapitalizmus.

2. Politikai legitímációja az általános részvétel elve.

3. Korlátozó ereje gazdasági szempontból a piramis alakú jövedelemeloszlás, amely később csúcsán kiegyensúlyozott rombusz alakra módosul, ahol a civilizált élet és fogyasztás csúcsai csak kevesek számára elérhetőek.

Bármely két felsorolt jellemző összefért egymással, de a három együtt már nem. A huszadik században hullámzó kimenetelű harc folyt – a piacon, a politikai arénában, teoretikusok és harcosok között, szívek és elmék uralmáért vívott csatákban – mind annak eldöntésére, hogy a három elem közül melyiket kell elhagyni.

Néhány szocialista irányzat – a marxista analízis egyáltalán nem tartozik közéjük – szerint a piaci kapitalizmus a főleges elem. Ha a jövedelemelosztást valamilyen mértékben az állam irányítja, nem annyira piaci hatalom, mint inkább szolgálatok szerint, akkor az általános részvétel a gazdasági szükségességgel összhangba hozható. Ezt úgy lehet megvalósítani, hogy leszállítjuk az egyéni fogyasztás engedélyezett szintjét – vagyis lefelé nivellálunk.⁷

A piramis, vagy csúcsán kiegyensúlyozott rombusz teteje felől laposra nyomódik össze. A marxisták megvetéssel tekintettek arra a lehetőségre, hogy a jövedelemelosztás és az állami befolyás elkülönüljön a termelés társadalmi szervezésétől.⁷

A politikai skála másik végéről, valamint a lefelé nivellálás tudatos ellentételeként, leginkább a teljes politika-gazdasági demokrácia elvét tekinthetjük kakukktojásnak; mindenesetre az általános részvétel elvét fel kellett adniuk azoknak, akik nem kívánták a gazdasági élet tudatos állami befolyásolását. Joseph Schumpeter és Friedrich Hayek voltak ennek a nézetnek meggyőződéses hívei. A lehetőségeket meghaladó igények problémájának ez a két megoldási alternatívája – megszabadulni a kapitalizmustól, vagy lemondani az általános részvételről – láthatóan tökéletesen ellentétes egymással. A fennmaradó lehetséges kombinációhoz már nem szükséges ekkora ellentét. Itt maga a meggazdagodás vált kényszerre. Ez nagyjából a gazdasági növekedés perspektíváját jelentette, amelynek mindaddig, míg járható útnak látszott, nem nagyon lehetett ellenállni.

A számok ismét önmagukért beszélnek. Az általános növekedési ütemek olyan magasságokba vittek, amelyeket egy statikus mennyiség mégoly szigorú elosztásával sem lehetett volna megközelíteni.

Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék évi 2 százalékos növekedési üteme, amelyet a múltban ipari társadalmak hosszú időszakokra fenntartottak, s amelyet a hatvanas években szerénynek tekintettek, még ez az ütem is generációnkénti megkétszereződést jelent. Ezen – és csakis ezen – a módon a ma még az alpnál levő tömegeket idővel a csúcsig fel lehet emelni. Magát a gazdasági növekedést serkenti az a folyamat, amelynek során egyre alacsonyabb rétegekhez jutnak el azok az új és fontosnak tartott szükségletek, amelyek kialakulását a legfelül levők lehetőségeinek megfigyelése előzi meg. A növekedési folyamat azt eredményezi, hogy ezeket a szükségleteket idővel kielégítik. Ami az egyik generációnak még luxus, az a másik számára megszokott, a harmadiknak pedig már szükséglet, amint ez lejátszódott az autóról, a mosógépről, a televízióról és a külföldi utazás esetében ebben a században, korábbi századokban pedig téglaházakkal és üvegtáblákkal.

Ily módon az egyenlősítő tendencia időbeli eltolódással és igen kifinomult módon nyilvánul meg. Ennek oka az, hogy ez a „dinamikus egalitarianizmus” az aktív egalitáriánus politika

mellőzésének függvénye, sőt, tulajdonképpen a mellőzésnek köszönheti létét. Természetes következménye a koordinálatlan egyéni cselekedetekre adott piaci válaszoknak, hajtóereje pedig a fennálló viszonyok egyenlőtlensége egy adott pillanatban. Ezek a statikus egyenlőtlenségek adják az általános haladás ösztönzőit és eszközeit egyaránt. Ami ma a jómódúak luxusa, az holnap mindannyiunk számára elérhetővé válik. A gazdasági haladásban, mondja ez az elmélet, a jómódúak élesapát alkotnak, adott pillanatban mások fölött élvezett jövedelmi és fogyasztási fölényük pedig az általános haladás dinamizmusának integráns részét képezi.

Az az igen régi koncepció, amely szerint a jó dolgok lefolynak, vagy leszivárognak a felsőbb rétegekből az alsókba, már a Smith által írt *Nemzetek gazdaságában* is jelentős szerepet kap. Újabbkeletű az a nézet, amely szerint a gazdasági növekedés az idő múlásával egyenlősítő hatást fejt ki. Sokan tárgyalták és vitatták már a gazdasági növekedés és a jövedelemelosztás közti kapcsolatot. Bizonyítékok vannak arra, hogy a fejlődés korai szakaszaiban nőnek a jövedelemkülönbségek, később pedig csökkennek. De ezek az egyenlősítő tendenciák főként a két világháború idején hatottak, valamint olyan akut inflációs időszakokban,⁹ mint pl. a hatvanas évek vége és a hetvenes évek első fele.

II.

A növekedésnek, mint dinamikus egyenlősítő erőnek a legemlékezetesebb elemzését két brit szociológus, Michael Young és Peter Willmott végezte el. Daniel Bellnek, végősoron de Tocqueville által inspirált, elemzését véve kiindulópontként, a növekedést mint katonai menetoszlopot ábrázolják. Az oszlop rangsora a jövedelemelosztást tükrözi, amely később, az oszlopnak mint egésznek előrhaladása közben is többé-kevésbé változatlan marad. Az elől masfrozők általában „elsőként változtatnak irányt. Az utolsó sor az elsőtől mindig ugyanannyira van, a köztük levő távolság nem csökken. De amint a menetoszlop halad, az utolsó sor el fogja érni és túl is fogja haladni azt a pontot, amit az első sor korábban elhagyott ... A hátul állók nem kerülhetnek az elsők közé, hacsak nem úgy, hogy a rangsor megsértésével előre rohannak, de mivel az oszlop folyton halad, remélhetik, hogy idővel eljutnak oda, ahol az elsők korábban *voltak*.”¹⁰ Világos, hogy a proletárok helye nem az élesapában van, éppen ellenkezőleg.

E szemlélet gyengéssége a közszükségleti cikkek iránti fetiszizmusa, a szó korábban már tárgyalt értelmében. Figyelmen kívül hagyja, hogy mire a hátvéd eléri a vágyott helyet, addigra az oszlop átvonulása már megváltoztatta azt. A változások nem csak lélektaniak, amelyeket a fogyasztásban, vagy más tevékenységekben lelt kielégülés előzetes elképzelésének hatása okoz. Bizonyos javak vagy lehetőségek nagyobb bősége azok tulajdonságait objektív, nem pszichológiai módon is befolyásolja azáltal, hogy befolyásolja azt a környezetet, amelyben használják őket. Hogy ez milyen módokon történhet, arról már elég szó esett. Itt csak arra emlékezzünk vissza, hogy a Young-Willmott-féle menetoszlop hátsó soraiban masfroző család számára az autó megszerzése akkor, mikor a hobbi-autóztatás örömét már elrontották a zsúfoltság és a parkolási megszorítások – mikor az autót nélkülözhetetlenné teszi a romló tömegközlekedés, valamint az otthon, munkahely és a társadalmi tevékenységek színhelyei közötti gyors mozgás szükségessége – akkor ennek a családnak az egykor áhított autótulajdonosi mérföldkőhöz érkezés nem annyira egy alárendelt pozícióból való megszabadulásnak tűnik, mint inkább változatlanul alacsonyrendű életvitelük egy újabb elemének. Vagy, mint ahogy egy középosztálybeli szakember megjegyezte, mikor az olcsó charter légitársaságok számára is lehetővé tették egy távoli, egzotikus ország meglátogatását: „Most, hogy megengedhetem magamnak azt az utat, tudom, hogy csalódni fogok.”¹¹

Az a feltételezés, hogy ami ma az elit kiváltsága, azt holnap a tömegek követelni fogják és meg is szerzik, mélyen belerögződött a nyugati társadalomba. Meghúzódik a társadalmi tervezés jó része mögött, a jövőkutatók számára pedig szentírás. Vonzerejét mindkét esetben annak köszönheti, hogy alkalmas a kvantitatív tervezésre, és hogy látszólag objektív becslésekre ad lehetőséget.

A jövő megtervezésekor csupán a jelent kell megfigyelnünk, hogy aztán múltként extrapolálhassuk. A gazdagok és szegények mai helyzetének keresztmetszete kirajzolja a csúcspont alatt élők jövőbeli felemelkedésének útját, minthogy az általános növekedés olyan gazdasági helyzetbe fogja emelni őket, amilyenben ma a gazdagok vannak. A közlekedés, lakásépítés és

oktatás társadalmi tervezése jelentős mértékben támaszkodik erre az alapfeltételezésre.¹² Ezáltal a feltételezés jelentős részben önmagát beteljesítő jóslattá válik.¹³ Ilyen feltételek mellett a gazdasági outputok védekező jellegűek is lehetnek – mint például a saját autó iránti igény, amit a tömegközlekedés elhalása tesz szükségessé. Az ilyenfajta befolyásolás a hátvédet arra serkenti, hogy megkísérelje az élcspathoz való felzárkózást, az pedig komoly hajtóerő a megnövekedett gazdasági aktivitásra, amit röviden gazdasági növekedésnek szokás nevezni. De a jelenlegi helyzetben a gazdasági teljesítmény növekedése „bruttó” értelemben fog jelentkezni, vagyis az egyén jólétét olyan szintre emeli, amire az illető gazdasági aktivitás nélkül nem juthatott volna. Azt a mértéket, amelyben a gazdasági aktivitás növekedése a fennálló helyzetre negatív hatást gyakorol, mint pl. esetünkben a városi zsúfoltság növelése, elképzelhetjük egy menetiránnyal ellentétesen működő mozgójárdaként, amelyet a menetoszlop mozgása működtet.

A gazdasági növekedés durva koncepciója mellőzi az ilyenfajta komplikációkat, és a nemzeti termék növekedését az egyéni gazdasági haladás összegezésének tekinti. Hogy az egyéni tapasztalat ilyen általánosítása csak milyen kis mértékben lehetséges, az a jelen könyv egyik fő témája. Nem szándékozunk kétségbevonni azt a régi tapasztalatot, hogy az egyének összessége valódi és alapvető gazdasági teljesítmények elérésére volt képes.

A – részben technológiai haladásnak köszönhető – termelékenység-növekedés a jövedelemelosztás csatornáin keresztül megnövelte az anyagi javak mennyiségét. Növelte a társadalmi jólétet is, amit lemérhetünk néhány alapvető jelzőszámmal: várható életkor, egészségügyi ellátás elterjedtsége, írni-olvasni tudás. Ez az anyagi természetű előrehaladás két különböző, párhuzamosan működő növekedési folyamatnak köszönhető. Harmóniájuk azonban nem tekinthető többé eleve adottnak.

III.

A növekedés két folyamatát egyéni és kollektív előrehaladásnak nevezhetjük. Az egyéni előrejutás középosztálybeli jellegzetesség volt; az egyén boldogulása teljesítményétől vagy pozíciójától függ, ennél fogva nincsenek határai. A kollektív előrehaladás hagyományosan jellemző a fizikai dolgozókra Európában, bizonyos etnikai vagy alacsony jövedelmi csoportokra pedig az Egyesült Államokban. Az egyén előrehaladását akadályozza a ranglétra hiánya, amelyen így nem lehet egyre jobb pozíciók megszerzésével felfelé lépkedni, emellett, vagy ezzel együtt, korlátozó tényező a faji vagy nemzetiségi diszkrimináció is; haladást csak a csoporttal együtt, annak segítségével lehet elérni. A piaci hatalom kollektív formában van jelen, nem az egyén belső jellemzője. A helyes magatartás tehát a testvéri összetartás lesz, nem pedig a versengő individualizmus. Az egyén elvárásai korlátozottak; a munkás helyzetét meghatározó referenciacsoport saját osztályán belül csak kis mozgástérrel rendelkezik.¹⁴

Mindaddig, amíg a kollektív célok csak az anyagi szektoron belüli gyarapodásra vonatkoznak, olyan javak megszerzésére, amelyeket mások ellátásának mennyiségi vagy minőségi korlátozása nélkül biztosítani lehet hosszú távon is, ezen a területen lehetséges a gazdasági előrejutás anélkül, hogy a középosztályok előrejutását biztosító egyéni versengés csorbát szenvedne. A növekedési folyamat a pozicionális szektorra is kiterjed, amely természeténél fogva egyéni versengés színtere, a nyertesek kis csoportja sajátítja ki. Ez a terepe a hagyományos burzsoá éthosznak, amely a csupán kevesek által megszerezhető díjakért és jutalmakért folytatott szüntelen versengést hirdeti, versengést lehetőségeikért, kiváltságokért, kormánypozíciókért, vezető helyekért. Itt csak a többiek rovására lehet felemelkedni, burzsoá módon, nem pedig velük együtt, ahogy az kollektivistáknál vagy proclároknál szokás. A kollektív előrejutásnak, a tömegek e hagyományos növekedési folyamatának, ebben a szektorban nincs helye. Ha mindenki javítana helyzetén, az csupán a versengést erősítené, és megnyújtaná az egymással való leszámolás folyamatát. Hogy az általános gazdasági haladás csorbát ne szenvedjen, vagyis, hogy elkerülhető legyenek a pozíciókért versengők túlkínálatából fakadó káros jelenségek, a két folyamat többé-kevésbé elkülönülve, interakciók nélkül kell hogy végbemenjen.

Mégis, a piaci kapitalizmus fejlődési folyamatára az jellemző, hogy idővel lerombolja a választófalat. A középosztálybeli anyagi és kulturális értékek elterjedése maga is az egyéni

gazdasági haladás hajtóerejévé válik, ami természetes következménye a politikai legitimáció miatt egyre inkább a liberális kapitalizmus alaptételévé váló általános részvételi elvnek. *Csakhogy, működésben a burzsoázis célok elérése a társadalmi skála alsóbb részein megerősíti a szabadpiaci kapitalizmus politikai legitimációját, gazdasági teljesítményét végsősoron lerontja.* Alapvetően kisebbségi lehetőségeket terjeszt el a kisebbségen kívül állók között, akik ezeket csak egymás kárára vehetik igénybe.

Következőként megjelenik a kielégítetlen egyéni igények miatti frusztráció éppúgy, mint a szociális infrastruktúrát érintő költséges és kiszámíthatatlan hatások egész sora.

Sokáig úgy vélekedtek, hogy fejlett társadalmakban a középosztálybeli értékek állandó terjedése a néptömegek körében integráló erőt jelent. Úgy tűnik, a liberális kapitalizmus teljesítményeinek megkoronázása az lesz, ha mindenki középosztálybelivé válik. John Stuart Mill és Alfred Marshall egyaránt úgy vélekedtek, hogy az ipari munkásosztály elégedetlenségének oka a nehéz munkakörülmények miatti érthető felháborodás; a jövőben viszont remélhetőleg lehetővé válik majd, hogy a gazdasági és oktatási fejlődésnek köszönhetően eltűnjön a „munkások és úriemberek közti hivatalos megkülönböztetés”, miáltal „mindenki úriemberré válik, legalábbis foglalkozása szerint”.¹⁵

Századunk ötvenes éveiben szociológusok egy csoportja részletesen kidolgozta ezt az irányzatot, megalkotva a *burzsoázisizálódás*, vagy másképpen deproletarizáció tanát. Úgy vélték, hogy a társadalom egyre jobban magáévá teszi majd a középosztálybeli értékrendet és viselkedési normákat, minthogy folyamatosan nőtt azoknak a száma, akik elsajátították a hagyományos középosztálybeli fogyasztási szokásokat (különösen a tartós javak vonatkozásában), az általuk kedvelt lakókeretekbe (külváros) költöztek és bár kisebb mértékben, hozzájuk hasonló munkavégzési szokásaik lettek (inkább „szolgáltató”, mint fizikai munka).

Ezzel az egyéni lehetőségeket és az egyén mozgásterét kihangsúlyozó tannal komolyan kellett foglalkozni. Két brit szociológus, John Goldthorpe és David Lockwood vizsgálatai annak megállapításához vezettek, hogy a jövedelmi és fogyasztási szint számottevő emelkedése nem iktatta ki a kollektív orientációt, mint ipari vagy politikai eredmények elérésének eszközeit.

A megnövekedett jólét inkább azt eredményezte, hogy a Munkáspárt támogatása és a szakszervezeti munkában való fokozott részvétel egyre határozottabban egy bizonyos cél, nevezetesen a magasabb egyéni reáljövedelem elérésének eszközévé váltak. Valójában a fizikai dolgozók egyre inkább magukévá tették a liberális piaci rendszer céljait. Közös szervezeteiket egyre jobban egyéni követeléseik eszközévé tették. Sajátos munkahelyi helyzetük folytán – ranglétrának és számottevő egyéni felemelkedési lehetőségeknek a hiánya – a kollektív fellépés vált boldogulásuk kivívásának természetes eszközévé.¹⁶

A nagyobb jólét, valamint a vele járó hatalmas megnövekedett ismerettség és érintkezések a népesség különböző életszínvonalú és eltérő magatartási mintákkal rendelkező csoportjai között, más, eddig fel nem derített tényezőkkel egyetemben szintén ahhoz vezetett, hogy ledőltek a fizikai dolgozók referenciacsoportjait elkülönítő határok. A termelőmunkások elvárásai nagymértékben megnöttek, kibővültek összehasonlításai alapjaik. Úgy tűnik, a fejlett országokban (és nem csak ott) ez általános jelenség. Ugyanakkor, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban egyaránt, egyre szélesedő hasadás keletkezett a szellemi munkában, mivel a terjedő gépesítés és a cégek növekvő méretei jelentősen korlátozzák az egyéni kezdeményezés és a hivatalnoki munkában elérhető egyéni felemelkedés mértékét. Különösen Nagy-Britanniára jellemző, hogy a bürokratizálódás következtében gyorsan megnőtt e szektor szakszervezeti aktivitása, leginkább az alacsony beosztású szellemi dolgozók között. Szakszervezeti aktivitás és bürokrácia egymás erősítőivé váltak a hivatali szektorban.¹⁷ További tényezőként járul ehhez a defenzív jellegű szakszervezeti aktivitás, amely a nem szervezett területeken dolgozók védelméről gondoskodik a hagyományosan szervezett csoportokkal szemben; ez a fajta szakszervezeti aktivitás jellemzi például az oktatásban dolgozókat.

Egyik ismert végeredmény a versengő kollektív alku – bérharcok, amelyek valójában nem annyira munkavállaló és munkaadó, hanem inkább a munkavállalók különböző csoportjai között folynak. Ez a fajta bérverseny már önmagában súlyos inflációs tényező. Minél inkább tagságuk közvetlen anyagi igényeit képviselik a szakszervezetek bérköveteléseikkel, lemondva nagyobb szabású politikai célokról, annál inkább hajlamosak lesznek ugrásszerűen növelni béremlési

igényeiket. Így minden egyes szakszervezet az éltre akar kerülni, s megdő annak a valószínűsége is, hogy a vezetés üresfejű hangadók kezébe kerül. A kollektív alkuban rejlő erőt közvetlenebb módon használják fel a csoport önös érdekeinek maximális érvényesítésére.

Így, paradox módon, a fizikai dolgozók azonosulása a piaci rendszer céljaival veszélyezteti annak gazdasági stabilitását, mivel a feljebbjutással nem kecsgetető állásokban dolgozók csak a kollektív alktól remélhetik sorsuk jobbrafordulását; viszont teljes, vagy majdnem teljes foglalkoztatottság esetén a kollektív alku aláássza a piaci rendszer harmóniáját és részrehajlásmentességét, de talán még stabilitását és hatékonyságát is. Hagyományos, individuális, középosztálybeli célrendszere megvalósításához csak a népesség egy kis része alkalmazhat hagyományos, középosztálybeli, individuális eszközöket.

A középosztálybeli értékrendszer elterjedését a széles néptömegek körében – ezt a mindig is a burzsoá kapitalizmus végső biztosítékának tekintett folyamatot – fly módon lefékezik a modern munkamegosztás állásstruktúrájának aszimmetriái.

A karrierrel nem kecsgetető állásokban dolgozók arra kényszerülnek, hogy individualisztikus eszközökkel ériék el középosztályra jellemző céljaikat. De a *burzsoalizálódás* látens folyamatát gátolja egy másik tényező is. Ez pedig túlkeresletet hoz létre olyan javak és lehetőségek iránt, amelyek természetükénél fogva csak egy kisebbség számára lehetnek hozzáférhetők.

A növekedési folyamat kezdeti szakaszaiban, amikor a széles néptömegek igényei főleg anyagi javak megszerzésére irányulnak, gazdasági haladásuk üteme általában meghaladja az akkori elit középosztályét,¹⁸ mivel az nem képes emelni pozicionális javainak összefogyasztását, s ezeket a ritka javakat még az alulról jövők versenyétől is féltenie kell. Akik már tagjai az elit középosztálynak, azok abszolút értelemben a gazdasági növekedéstől még akkor is elesnek, ha a nemzeti jövedelemből való relatív részesedésük nem csökken: az általuk vásárolt dolgok aránytalanul drágábbak lesznek és/vagy minőségük romlik. Ennek a folyamatnak egyik legjelentősebb példája a házi szolgák tartásának egyre növekvő költségei. A középosztály zúgolódásának minden bizonnyal valós alapja volt.

Mégis, bár a gazdasági verseny győztesecinek előnyét lecsökkenti az áldozatokkal járó pozícióharc, magának az előnynek a fennmaradása éppen ezeknek az áldozatoknak köszönhető. A pozicionális előnyökért folytatott harc nem hoz létre új termékeket, és mivel meghosszabbítja az előnyökhöz vezető akadálypályát, senkinek nem előnyös – tulajdonképpen egy negatív összegű játék. A játék relatív nyertesei mindenesetre a legvastagabb pénztárcával rendelkezők lesznek, és azok, akik a versenyben később mutatkozó dolgokból a legtöbbet halmozta fel.

Az utóbbi kategóriába nem csak gyönyörű fekvésű földbirtokok, vagy híres festmények birtoklása tartozik, hanem azok az – öröklésből vagy környezetből fakadó – előnyök is, amelyekkel a család járulhat hozzá az egyén boldogulásához. Ha a túlzásba vitt versengés miatt meghosszabbodik a pálya vagy magasabbak lesznek a gátak, attól a korábbi győztesek előnyös helyzete még megmarad, bár helyzetük többé már nem olyan biztos, mint mikor még övék volt a pálya.

Az idetartozó, kisebbségi javakért folytatott versenyben tehát az újonnan indulók helyzete a legelőnytelenebb, mivel mások már vastagabb pénztárcával és szilárd pozíciókkal rendelkeznek. A néptömegek újkeletű igényei nagy valószínűséggel kielégítenek maradnak; így aztán vásárlóerejük fokozására irányuló követeléseik erősödnek meg.

A középosztály célrendszerének kiterjesztése tehát túllépte a középosztály lehetőségeit. A középosztálybeli életstílus elérésére irányuló mértéktelen követelések csak fokozzák a mindig fennálló inflációs nyomást. Azokon a területeken, ahol a kollektív bérigények mögött meghúzódó egyéni fogyasztási vágyak tárgyai a korlátozott kínálatú pozicionális javak – iskolák, amelyek jó esélyt adnak az áhított álláshelyek megszerzéséhez, lakások, amelyek az áhított negyedekben épültek – ezeken a területeken az ilyesfajta igények örökösen kielégítenlenül maradnak. Az I. részben tárgyalt mechanizmus működése következtében, állandóan növekvő reáljövedelem (abban az értelemben „reál”, hogy mindig kiigazítjuk, egy jelen- vagy múltbeli tipikus fogyasztói kosár árindexcmen segítségével) szükséges ahhoz, hogy az általános jólét emelkedése mellett is szilárdan birtokolni lehessen valamilyen meghatározott előnyt a pozicionális szektorban.

Mindez azt eredményezi, hogy a kollektív bérkövetelések nem csak a – már említet – alkudozások kiváltotta ugrásszerű béremelések miatti infláció hatására kell, hogy felerősödjének, de gerjeszteni fogja őket a „reál” növekedés is, mivel a korlátozott kínálatú javakért folytatott verseny hevesebbé válása növeli azok árait is, avagy csökkenti minőségüket. Amit a közgondolkodás gazdasági sikernek tart, ilyen módon valójában kielégítetlenséget, feszültséget és inflációt keltő tényezőket jelent.

IV.

A gazdasági egyenlőség a huszadik század egyik erőteljes politikai eszméje. Első hallásra nagyon figyelemreméltónak tarthatjuk ezt. A gazdasági egyenlőség eszméje azonban nem egyszerűen nehezen megfogható, hanem alapvetően meghatározhatatlan. A politikai egyenlőség, a jogi egyenlőség, de még a társadalmi egyenlőség is viszonylag egyértelmű fogalmak. Gazdasági egyenlőség – de kié, az egyéné vagy a családé? És mi legyen egyenlő – a jövedelem, az erőfeszítés plusz szakképzettséghez viszonyított jövedelem? Milyen időszakra vonatkozzon az egyenlőség – egy pillanatra vagy egy életre? Gyakran leírták már, hogy a gazdasági egyenlőség egy torzszülött szörnyeteg. Ha igen, láthatólag az erősebbek közül való. Másfajta visszatetszést éreznek azok, akik kitartóan úgy vélekednek, hogy a gazdasági egyenlőség értelmetlen célt jelent, de egyben el is keserednek, látva, hogy valójában milyen keveset haladtunk megvalósulása felé.

Azt várnánk, hogy a gazdasági egyenlőségnek, mint célnak a meghatározhatatlansága idővel csökkenteni fogja hívei lelkesedését. Nem ez történt.

Jelentős időszakokra a lelkesedés valóban alábbhagyott – nagyjából olyankor, amikor a gazdasági növekedést működőképes és hatékony alternatívának tekintették a készletek olyan redistribúciójával szemben, amely a legalul levők álláspontját veszi alapul. Mint azt korábban megállapították, a növekedési alternatíva eredendően kevésbé megosztó hatású; közmegegyezést ígér, olyan játékokat, ahol győztesek vannak abszolút vesztesek nélkül, felfelé nivellálást lefelé nivellálás nélkül, a haszon elosztására vonatkozó politikai beleszólást olyan fundamentalista politika helyett, amely az összes létező készlet redistribúcióját tekinti feladatának.

A fejlődés útjának óriási politikai előnye az ellenzék minimalizálása, amiért is feltehetőleg az elosztás útjánál mindaddig népszerűbb marad, amíg betartja ígéretét. Nagyjából ez történt az Egyesült Államokban az első világháború utáni évtizedben – de általánosságban ez volt jellemző az Egyesült Államok és a fejlett nyugat-európai országok gazdaságaira is a második világháborút követő két évtized során. A hatvanas évek végén azonban a „ki mit kap” kérdése újult erővel tért vissza. Ez az ismételt felbukkanás nem a gazdasági növekedés összeomlásának tudható be – ahogy ez 1929-ben olyan hirtelen bekövetkezett – mégcsak nem is határozott lelassulásának. A 70-es évek közepén a nyugati országokat legsúlyosabb háború utáni válságukba taszító inflációs krízis maga is részben annak volt köszönhető, hogy felszínre tört a szegény néprétegek politikai és gazdasági nyomása annak érdekében, hogy megkapják általuk méltányosnak tartott részüket. A második világháborút követő negyedszázad során a fejlett gazdaságok a nemzeti össztermék növelésében kiemelkedő eredményeket értek el. Akkor hát miért vált ismét központi kérdéssé a gazdasági egyenlőség kezelhetetlen és viszályokat szító koncepciója?

A legáltalánosabb magyarázatot a politikai dimenzióban kereshetjük. A konzervatív kritikusok egyetértenek a radikálisok szószólóival abban, hogy a gazdasági egyenlőség mozgalmanak hajtóerejét nem a gazdaságban kell keresnünk, hanem az általános egalitárius tendencia természetesen fejlődésében. A gazdasági egyenlőség mozgalma folytatása, de talán betetőzése az eredetileg Rousseautól kiinduló egyenlősítési törekvésnek. Burke, és követőinek hosszú sora kezdettől fogva úgy vélekedtek, hogy ez a törekvés káros vadhajtása a modern racionális szellemi mozgalomnak, amelyhez tartozik. Az a tény, hogy a gazdasági egyenlőség elérésére tett minden gyakorlati próbálkozás gazdasági holtpontra jutott, azt mutatja, hogy ezeknek a törekvéseknek politikai gyökerei voltak.

Az, hogy a gazdasági egalitarianizmusnak nyilvánvalóan nincsenek racionális gazdasági alapjai, a növekedési folyamat elfogadott elméletével magyarázható, különösen azzal a részével, amely szerint a növekedés a rendelkezésre álló, közelebből meg nem határozott fogyasztói javak

tömegének állandó szaporodását jelenti – vagyis a tetszés szerinti módon kifejezett nemzeti össztermék növekedését. Ennek a növekedési folyamatnak statisztikai tulajdonsága, hogy a felhalmozódásnak már egy viszonylag rövid szakasza is magasabb szintre emeli az alacsony jövedelmű néptömegek fogyasztását annál, mint ami a magasabb jövedelműek összes feleslegének szétosztásakor keletkezne. Ez a növekedés redistribúció feletti előnyének durva, de klasszikus esete, ami a közvélemény vitáiban újra és újra felszínre kerül, és mindannyiszor a tökéletes újdonság lélegzetállító erejével hat.

A könyvben kifejtett tételek két fő módon minősítik a gazdasági növekedés elméletét és ígéretét.

Először is – a jólét paradoxona ez – fejlett gazdaságokban a növekedési folyamat beéptített frusztráló elemeket hordoz: az általános jellegű és hosszabb időre fenntartott növekedés teljes mértékben nem váltja be ígéretét. A növekedési folyamat a társadalmi hiány korlátjába ütközik. Másodsorban – a vonakodó kollektívizmus – magának a növekedési folyamatnak a fenntartása, olyan morális előfeltételek függvénye, amelyeket a növekedés saját sikerei veszélyeztetnek, individuális éthosza következtében. A gazdasági növekedés aláássa saját társadalmi alapjait. Ez a két tényező jelenti tehát a növekedés kettős társadalmi korlátját.

A társadalom szociális alapjait az erkölcsi legitimitáció képezi. A liberális kapitalizmus erejét bizonyította az, hogy fel tudta számolni a jutalmak osztogatásának nyílt etikai elvét. Ezt az autonóm, szabályozatlan folyamatok pozitív kimenetele igazolta. Mai formájában az igazoláshoz nem feltétlenül szükséges az, hogy a piacgazdaság minden eleme között természetes harmónia legyen. Az igazolást inkább az jelenti, hogy a rendszer tartós gazdasági növekedésre képes. A társadalmi harmónia ezúttal dinamikus kontextusban jelenik meg: *idővel* mindenki jól jár. De ez a fajta erkölcsi legitimitáció nem járhat együtt „társadalmilag korlátozott” növekedéssel, mert az hosszabb idő alatt sem hajtja végre a minden igazoló egyenlősítést, ami eredetileg a zavartalan fejlődés ígérete, s ezáltal erkölcsi legitimitációja is.

Ez a tétel megmagyarázza, milyen gazdasági nyomás hatására lép elő a homályból időről időre az elosztás kérdése, amely egyébként általában érdektelen. A szegény néprétegek számára a növekedés csak korai szakaszaiban helyettesítheti a készletek redistribúcióját, addig, amíg a kielégítetlen biológiai szükségletek elsőbbsége fennáll.

Ezen túlmenően már meggyengül az a konszenzus, amely a nem redistribúcionális gazdasági növekedés politikája mögött áll. Az egyik kulcsszektorban – a pozicionális szektorban – nem létezhet felfelé nivellálás. Az ember pozíciója az emelkedőn elfoglalt helyétől függ, a felfelé vagy lefelé nivellálást pedig maga az emelkedő teszi lehetetlenné.

Ez a magyarázata annak, miért vetődik fel a gazdaság elosztásának problémája unos-untalan. Nem arról van szó, mintha az egyenlő elosztás megvalósítására tett intézkedések egyre inkább helyénvalók lennének. A pozíciókért folytatott versengés zárt szektorban vagy rendszerben végbemenő, vezető szerepért vagy különleges előnyökért folytatott harcot jelent, ez pedig pusztán természeténél fogva teremt „keresletet” egy olyanfajta egyenlőtlenség iránt, amely ennyire közvetlen módon az anyagi javak keresletében nem nyilvánul meg. Minden materiális igény kielégíthető, ha az össznépi tortát elég nagyra növeljük. Nyilvánvaló, hogy a növelés következményei maguk is érintik a jövedelemelosztást, például módosíthatják egy bizonyos jutalmazási rendszer munkára vagy takarékosagra ösztönző várható hatását. A következményként fellépő hatások miatt bizonyos jutalmazásbeli különbségeket vagy egyenlőtlenségeket „funkcionálisnak” nevezhetünk a szó valódi, nem apologetikus értelmében. Ameddig az egyenlőtlenségek hozzájárulnak az össznépi torta növeléséhez, addig mindenki hasznára fejtik ki hatásukat. Eszerint elméletben léteznie kell egy optimális egyenlőtlenségi mértéknek, a probléma az, hogyan lehet ezt megállapítani.

A pozicionális verseny tönkreteszi ezt a fogalmi harmóniát. Az egyenlőtlenségek immár közvetlenül kapcsolódnak az egyén igényeihez: itt egyik ember nyeresége a másik ember kára. Akik már a nyertes oldalon vannak, vagy hamarosan oda kerülnek, azok megerősödhetnek abban az elhatározásukban, hogy a jövedelem-, gazdaság- vagy gazdasági pozícióbeli különbségeket fenntartani vagy növelni kell. A vesztes oldalon állóknak ugyanennyi okuk lesz úgy vélekedni, hogy csökkenteni kellene pozicionális versenybeli hátrányait.

Virágkorában a liberális kapitalizmus működési tere az igények kettős, egymástól elkülönülő rendszere volt – az élet alapvető tényezőinek kollektív javítása, és a felsőbb szférákba való egyéni felemelkedés. A kisebbség által követett teljes burzsoá éthoszt preburzsoá konvenciók és erkölcsök is támogatták. Amint az éthosz fontos alkotóelemei egyre általánosabban elterjedtek; amint a termelékenység általános szintje emelkedett, egyre fokozva ezzel a pozicionális javak és lehetőségek megszerzésére irányuló nyomást, és amint az egyéni karrier háttérbe szorításának preburzsoá hagyománya egyre inkább a távoli múlté lett – úgy csökkent minden egyes ilyen tendencia eredményeképpen a piaci rendszer nyújtotta hatékonyság.

Korábbi elmzésünk főbb megállapításait összegezve az alábbi végkövetkeztetésekre juthatunk. A piaci liberalizmusnak azt a képességét, hogy az általa közvetített egyéni gazdasági igényeket az elvárt módon, zökkenőmentesen és harmonikusan elégíti ki, nem tekinthetjük általánosan jellemzőnek, még akkor sem, ha az állami beavatkozás korrigáló intézkedései segítik ebben. Inkább különleges esetnek látszik, amit az az átmeneti fázis hozott létre, ahol politikai, de még inkább gazdasági korlátozások a burzsoá aspirációkat csak egy elenyésző kisebbség számára tették megvalósíthatóvá, és amelyben a piaci társadalom éthoszáat még erősen befolyásolta a preburzsoá erkölcsiség. A liberális kapitalizmus által felszabadított belső erők nyomást fejtenek ki annak érdekében, hogy a gazdasági előnyök elosztási rendszere tudatos alátámasztást nyerjen, ez a nyomás pedig aláássa a rendszer egyensúlyát és hajtóerejét.

Ebben áll a rendszer jelenlegi válsága.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Hirsch, F.: *The Liberal Market as a Transition Case* /In: Hirsch, F.: *Social Limits to Growth*, London, 1977. 161-177.p./).

Jegyzetek

1. Arthur Marwick: *Britain in the Century of Total War 1900-60* (London, Bodley Head, 1968.); Richard M. Titmuss: *Social Policy 1939-45*. (1950.)(London, Allen and Unwin, 1974.)
2. Az analógia alapjául szolgáló szabályozott játékokban elég egyértelmű a válasz. Olyasmiről van szó, mint 100 méter futásának a képessége, meg a többi hasonló. De az élet nevű játékban? Milyen hátrányokat kell eltüntetni? Az esélyegyenlőség korai, teljesen burzsoá felfogásában a születésből fakadó jellemzőket emelték ki: az öröklés következtében előálló megkülönböztetett státuszt vagy szerepet. De hamarosan kiderült, hogy a másik öröklésből fakadó előny, a gazdagság éppen olyan fontos lehet, és ha hiányzik vagy kevés, az éppen akkora, meg nem érdemelt hátrányt jelent. Modern kutatások megállapították, hogy a szülők intelligenciaszintje vagy a családi környezet is komoly előnyöket adhat; életpályájuk megkezdésekor a gyerekek esélyei nem egyenlők, sem a böcsődében, sem az iskoláskor kezdetén. És akkor még nem szóltunk azokról az öröklött vagy környezeti hatásra kialakult tulajdonságokról, amelyek egy-egy esetben döntő módon befolyásolhatják az egyén gazdasági eredményeit – eltérő egészségi állapot, önfegyelem vagy önruralom, esetleg fizikai erő? Ha a versengés nem veszi figyelembe az induláskor meglévő képességek – amelyek nem azonosak azzal, ahogyan a versenyben majd felhasználják őket – különbségeit, akkor nevezhetjük-e egyenlő esélyt adó versenynek? Végül pedig, ha találnánk módszert az egyéni képességek kihasználhatóságának, vagyis a kifejthető erőfeszítéseknek a le mérésére, akkor hogyan minősítenénk magát az erőfeszítés képességét? Az öröklött letargia kisebb hátrány-e, mint az öröklött fizikai gyengeség? Világos, hogy ha a gazdasági esély fogalmát tényleg komolyan vesszük, akkor bármiféle természetes akadályba ütközés nélkül a végeredmény egyenlőségéhez jutunk. Ez az oka annak, hogy akik tartanak a „végeredmény egyenlősége” kritérium káros hatásaitól, joggal gyaníthatják, hogy az esélyek egyenlősége valójában gazdasági elv, maguk pedig csak olyanfajta politikai elvek megvalósulását támogatják, mint a törvény előtti egyenlőség, a közalkalmazotti állások mindenki számára elérhetővé tétele, hasonlóképpen bármely állás betölthetővé tétele bárkivel, aki versenyezni kíván érte. Nem egyenlő indulás, de az indulás általános lehetősége: a hozzáférhetőség egyenlősége. Részletesen ld: Friedrich A. Hayek: *The Constitution of Liberty* (London, Routledge and Kegan Paul, 1970.) 91-95. old.
3. „Angliában és Anglián kívül, Macaulaytól Misesig, Spencertől Sommerig, nem akadt egyetlen militáns liberális sem, aki ne fejezte volna ki azt a meggyőződését, hogy az ösznapi demokrácia a kapitalizmus számára veszélyt jelent.” Karl Polanyi: *The Great Transformation* (1944.)(Boston, Beacon, 1970.) 226. old.
4. Walter Bagehot: *The English Constitution* (1867.) (London, Collins Fontana, 1963.). Bevezetés a második kiadáshoz (1872.) 277. old.
5. *The Economic Consequences of the Peace* (1919.) Válogatott írások II. 11-13.

6. Tawney: Equality, 120. old. Tawney erőteljesen támada azt az ide vonatkozó feltételezést, amely szerint a jövedelem szétosztásának termeléscsökkenés lenne az ára. Úgy vélte, hogy az egyenlőbb elosztás eredményeként csökkenni fog az ellenségeskedés és a gyanúsítgatás, miáltal elhárulnak a termelés növelésének addigi akadályai.
7. Tawney volt a legkifinomultabb és legbefolyásosabb szószólója ennek az iskolának. A kulcsszövegeket lásd: The Acquisitive Society (1920.) (New York, Harcourt, 1959.) és Equality (1931.).
8. „A vulgáris szocializmus (majd belőle a demokrácia egy része) váltotta fel a burzsoá közgazdászoknál azt a nézetet, amely szerint az elosztás független a termelési módtól.” Karl Marx: Critique of the Gotha Programme (1875.) (New York: International Publishers, 1966.) 11. old.
9. Simon Kuznets: „Economic Growth and Income Inequality” American Economic Review (1955. március); Lee Soltow: Long Run Changes in British Income Inequality Economic History Review (1968.); U. S. Council of Economic Advisers: Distribution of Income Annual Report: 1974. 5. fejezet; Atkinson: Poverty and Income Inequality in Britain, Royal Commission on the Distribution of Income and Wealth, Report, I. kötet, Cmnd 6171, 1975.; J. D. Smith és S. D. Franklin: The Concentration of Personal Wealth, 1922-1969, American Economic Review, Papers and Proceedings (1974. május).
10. Young és Willmott: The Symmetrical Family p. 20. Az időeltolódással történő automatikus egyenlősödést határozottan leszögezte Hayek: „Csak azért építhetünk utat ma a kevésbé szerencsések vagy kevésbé energikusak számára is, mert az úttörők egyszer már végigmentek rajta ... Ma még a legszegényebbek is annak köszönhetik viszonylagos anyagi jólétüket, hogy a múltban egyenlőtlenség volt.” Hayek: The Constitution of Liberty 40-46. old.
11. Nicholas Tomalin, Sunday Times (London) 1972. december 31.
12. Vizsgáljuk meg a következő jóslatot, amely a Maria Clawson – Peter Hall szerzőpáros egyik legfontosabb könyvéből való (Planning and Urban Growth: An Anglo-American Comparison, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1973.):
 „Sok családnak vagy egyénnek lesz egy második, harmadik, vagy éppen negyedik otthona – különböző évszakokra, különböző célokra, különböző helyeken. Egy városi lakás a központban, munkavégzés utánra, egy a külvárosban, tágassága és elszigeteltsége miatt, hétvégekre, egy a hegyekben a nyári, egy a tengerparton a téli vakációra; az a luxus és azok a lakáskörülmények, amelyek ma még csak az igazán gazdagokra jellemzőek, elérhetővé válhatnak az össznépszerűség egy sokkal nagyobb része számára.” (273. old.) Ezt a fejlődést azért tartották lehetségesnek, mert az egy főre jutó reáljövedelem megkettőződésével számoltak.
13. Ezt illusztrálja egy nagyszabású, tipikusnak mondható kutatási felmérés London jövőbeli közlekedési szükségleteiről (Nagy-London Tanácsa: Movement in London, 1969.). A felmérés kiindulópontja az a – Nagy-Britanniában és más országokban is megfigyelt – szoros statisztikai összefüggés volt, ami a jövedelemszint és autó birtoklása között áll fenn. A relatív ármozgások és a gazdasági növekedés hatására feltételezett jövedelememelkedés következtében – jósolta a felmérés – az autók száma megduplázódik 1961. és 1985. között, amikor is a háztartások 68 százaléka rendelkezik fog legalább egy kocsival. Ezeket a trendeket a fogyasztói igények tükröződésének tekintették. Mivel egy bizonyos ponton túl az autók iránti igény saját magát táplálja – mert elterjedése rontja a tömegközlekedés minőségét és emeli költségeit – az ilyesfajta akciók nagyban valószínűsíthetőek azoknak a döntéseknek a kis zsarnokságát, amelyeket az ember nap mint nap meghozni kényszerül. A nagyban döntés – sok autót kevés tömegközlekedéssel, vagy sűrű tömegközlekedés kocsik nélkül – elméletben a társadalmi tervező által bármelyik irányban meghozható, a gyakorlatban azonban ezt a szabadságát aláírja annak a sok kis individuális elhatározásnak a kivetítése, amelyeket piaci hatásokra adott válaszként fogalmaznak meg.
14. Ily Chinov: Automobile Workers and the American Dream (New York, Doubleday, 1955.); W. G. Runciman: Relative Deprivation and Social Justice (1966.), (Harmondsworth, Eng., Penguin 1972.), David Lockwood: The Black Coated Worker (London: Allen and Unwin, 1958.), John Goldthorpe and David Lockwood: The Affluent Worker, 1-3. kötet (Cambridge, Engl.: Cambridge University Press, 1966. és 1969.).
15. Alfred Marshal: The Future of the Working Classes (1873.) in A. C. Pigoued: Memorials of Alfred Marshal (London, Macmillan 1925.) 101-118. old. A. H. Halsey szerint ez az esszé: „klasszikus példája az oktatás és a társadalmi osztály összefüggését tárgyaló liberális elméleteknek”, amelyeket ő a következőképpen foglal össze: „a gazdasági növekedés az oktatáson keresztül valószínűsíti meg az osztályok eltörlését, azáltal, hogy mindenkit az úriemberek szintjére emel föl”. A. H. Halsey: Education and Social Class in 1972, in Kathleen Jones ed. Year Book of Social Policy in Britain, 1972. (London, Routledge and Kegan Paul, 1973.).
16. Goldthorpe és Lockwood: The Affluent Worker; Runciman: Relative Deprivation and Social Justice, 6. fejezet. A politikai burzsoalizálódás nyers elméletét elvetik a következő műben is: David Butler és Donald Stokes: Political change in Britain (1969.), Harmondsworth, Eng. Penguin 1971., ötödik fejezet. Ez a tanulmány felmérések adatai alapján azt állítja, hogy bonyolultabb a kapcsolat a dolgozók foglalkozása és választott politikai pártjuk között. Különösen kihangsúlyozza a szülők pártbeli hovatartozásának fontosságát. Ez feltehetően magyarázatot ad arra, miért vesztett a Munkáspárt lényegesen kevesebb szavazatot a fiatalok, mint szüleik körében, mivel az utóbbiak abban az időben nőttek fel, amikor a Munkáspárt még nem játszott jelentős politikai szerepet.
17. Lockwood megjegyzi, hogy a brit bankokban dolgozók szakszervezetekbe tömörülését már 1919-ben is legalább annyira a bankok fuzionálását követő bürokratizálódásnak tudták be, mint a bérköveteléseknek. Egy korabeli szakszervezeti lapot idéz: „A hideg, személytelen bánásmód kedélyromboló hatása a legnagyobb sérelme (a bankban dolgozóknak). Végigvonul egész férfikorán, ő pedig egy léleketlen mechanizmus aprócska alkatrészévé degradálódik.” Lockwood: The Black Coated Worker, 147. oldal.
18. Értve ezalatt azokat az embereket, a felsőbb osztályokat is, akik a pozicionális javakhoz nehézségek nélkül hozzájuthatnak.

JATE Központi Könyvtár

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INFORMÁCIÓ

Kedves Olvasónk!

A jövőben azzal is szeretnénk megkönnyíteni a bel- és külpolitika, gazdaság, társadalom és kultúra általános kérdéseivel kapcsolatos tájékozódását, hogy

a hazai újság- és folyóiratirodalomból válogatott

számítógépes

adatbázist bocsátunk rendelkezésére. Ha igénybe akarja venni, kérjük keresse fel Könyvtárunk

tájékoztató szolgálatát!!!

(I. emelet)

Az adatbank az említett témákban az 1986. év végétől az 1987. év végéig megjelent legfontosabb cikkek adatait tartalmazza, összesen

2113 tételt.

Ez válogatás, gondos szűrőmunka eredménye, s tartalmazza mindazt, amire Önnek szüksége lehet. Tájékozódását megkönnyítendő az egyes cikkeket két, általában 4-5 elemet tartalmazó tárgyszóval láttuk el.

Az adatbázis az OSZK Időszaki Kiadványok Repertóriumának felhasználásával készült, jelentős kiegészítésekkel. Mintegy 200 féle lapból található benne írások, pl. kb. 400 cikk a HVG-ből, 320 a Magyarországból, közel 100 a Figyelőből, több mint 80 a Népszabadságból is stb.

Feldolgozási megoldásként a ma legmodernebbnek (és leghatékonyabbnak!) tekinthető

számítógépes adatbázist

választottuk, összegyűlt anyagunka

mágneslemezen eladásra is

kínáljuk, igen könnyen használható formában!

Az igényekhez és lehetőségekhez alkalmazkodtunk, amikor adatbankunkat a Magyarországon is jól ismert és elterjedt dBase III adatfile formátumban, és az egyre népszerűbb CDS/Micro-Isis file formában is elkészítettük. Emellett adatainkat – ez évben utoljára – Commodore 64-es gépeken elterjedt SUPERBASE 64 adatformátumban is elérhetővé tettük.

Ha Ön rendelkezik

IBM XT/AT kompatibilis

vagy

C-64-es (1 megás floppyval!!)

számítógéppel, ill. a három említett program valamelyikével, akkor csak egyetlen teendője van: számítógépéhez megrendelni az 1987. évi magyar társadalomtudományi folyóirat- ill. napilap-irodalom legjavát tartalmazó adatbázisunkat!

Az említett hardware/software feltételek esetén igen egyszerű az adatbázis installálása: a gépbe helyezett floppy-lemez (360 Kb) egyetlen utasításra a kívánt alkönyvtárba helyezi el az adatfile-t!!

A jelenlegi, igen méltányos ár évi

5000 Ft,

a lemez árát is beleértve!!

Az adatbázissal kapcsolatos tájékoztatással bármikor rendelkezésére állunk, szívesen adunk információt telefonon, telexen vagy levélben. Kívánságára Önnek vagy munkatársainak itt helyben lehetővé tesszük az adatbázis tanulmányozását.

Címünk:

József Attila Tudományegyetem
Központi Könyvtára
Szeged
6701 Pf. 393.
Tel.: (62) 24-022/71, 12-718

Telex: 82605 jatek h

SZÖVEGSZERKESZTÉS SZÁMÍTÓGÉPPEL

Az ADATREND Kiszövetkezet és a MICROCOMP GM szövegszerkesztést vállal IBM PC – Hewlett Packard LaserJet rendszerére. A szövegeket számítógépre visszük fel, majd lézer printeren nyomtatjuk ki. Ezáltal a kéziratból közvetlenül nyomdai minőségű, azonnal fotózható (camera ready) anyagot készítünk rövid átfutási idővel. A rögzített szöveg mágneslemezen megőrizhető, bármikor újraszerkeszthető, kinyomtatható.

Folyóiratok, könyvek szedésében referenciával rendelkezünk. Igényes szerkesztési megoldásokra (többhasábos tördelés, élőfej, bonyolult képletek, táblázatok) is vállalkozunk. A magyaron kívül angol, német, francia, olasz, spanyol, svéd stb. nyelvű szövegek szerkesztését vállaljuk, egy anyagban akár több nyelven is. Többféle betűtípussal és betűmérettel dolgozunk. Ez a szöveg Times 12 pt betűvel készült.

Az ADATREND Kiszövetkezet és a MICROCOMP GM szövegszerkesztést vállal IBM PC - Hewlett Packard LaserJet rendszerére. A szövegeket számítógépre visszük fel, majd lézer printeren nyomtatjuk ki. Ezáltal a kéziratból közvetlenül nyomdai minőségű, azonnal fotózható (camera ready) anyagot készítünk rövid átfutási idővel. A rögzített szöveg mágneslemezen megőrizhető, bármikor újraszerkeszthető, kinyomtatható.

Folyóiratok, könyvek szedésében referenciával rendelkezünk. Igényes szerkesztési megoldásokra (többhasábos tördelés, élőfej, bonyolult képletek, táblázatok) is vállalkozunk. A magyaron kívül angol, német, francia, olasz, spanyol, svéd stb. nyelvű szövegek szerkesztését vállaljuk, egy anyagban akár több nyelven is. Többféle betűtípussal és betűmérettel dolgozunk. Ez a szöveg Times 12 pt betűvel készült.

Times 24 pt bold

Times 18 pt bold

Times 14 pt bold Times 14 pt *Times 14 pt italic*

Times 12 pt bold Times 12 pt *Times 12 pt italic*

Times 10 pt bold Times 10 pt *Times 10 pt italic*

Times 8 pt bold Times 8 pt

Times 6 pt bold Times 6 pt

Nemcsak szövegszerkesztést, hanem

IBM kompatibilis AT/XT számítógépek szállítását

is vállaljuk olcsón, gyorsan.

ADATREND

Kiszövetkezet

Szegedi Önelszámoló Egysége

6724 Szeged, Lomnici u. 11.

Telefon: (62) 56-398 (éjjel-nappal)

PRINT AGENT

NYOMDAI KIVITELEZŐ ÉS SZERVEZŐ KISSZÖVETKEZET

6725 Szeged. Nemestakács u. 16.

Telefon: (62) 26-191

*Bizra ránk
nyomdai munkáinak
elkészítését!*

PRINT AGENT
Kisszövetkezet
Szeged
Nemestakács u. 16.

F.k.: Bellavics István főszerkesztő

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében
Engedélyszám: 165 Méret: B/5
Példányszám: 700 F.v.: Lengyel Gábor

"AETAS"

történeti témájú kiadvány

1. A középkori búcsúk kérdéséhez (Sümegi József)
Történelem spanyolcsizmában (Bárdi Nándor – Bellavics István)
Vita a „tízkötetes” Magyarország története 2. kötetéről (Kosztai László)
- 2–3. Szt. Ágoston: A szabad akaratról (részletek)
Az egyenlőség és a szabadság Eötvös rendszerében (Deák Ágnes)
Ifj. Andrássy Gyula az 1918/19-es balratolódás okairól
4. Állam és hatalom – Machiavelli stato fogalmáról (Galamb György)
Beszélgetés Jakó Zsigmonddal
A jugoszláv történészképzésről (Bárdi Nándor)
5. Telepítések három magyar sváb faluba 1945 – 49 (Tóth Ágnes)
A magyarországra telepített bukovinai székelyek levele a miniszterelnökhöz (1946)
Bemutatjuk Bogyai Tamást (interju)
Bogyai Tamás: A szent korona, mint a magyar történelem forrása és szereplője
6. Földbirtokviszonyok és hűbériség a középkori Japánban (Berend Nóra)
Váczy Péter: Tudomány és humanizmus a középkorban
Troickij: Oroszország fejlődésének sajátosságai
7. Kollektivizálás Homokmégyen 1958 – 61 (Valuch Tibor)
Fjodor Raszkolnyikov levele Sztálinhoz
Népiség és emigráció – Beszélgetés Borbándi Gyulával
Borbándi Gyula: Magyar – magyar kapcsolatok